

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
(повна назва інституту/факультету)

кафедра психології
(повна назва кафедри)

**Особистісно-емоційні особливості дітей молодшого шкільного віку,
батьки яких розлучилися**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала :

Студентка VI курсу, 612 групи

спеціальності: «Психологія»

Спеціалізація : «Соціальна психологія
управління»

Трояновська Дарина Анатоліївна

Керівник :_доктор. філ. н., професор

Зварич І.М.

До захисту допущено :

Протокол засідання кафедри №_____

Від «_____»_____2021р.

Зав кафедри _____ доц. Андрєєва Я.Ф.

Чернівці 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ.....	6
1.1. Сім'я як основний соціальний інститут розвитку особистості дитини....	6
1.2. Розлучення батьків як неспецифічний фактор утворення неповної сім'ї.....	11
1.3. Вікові особливості розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку.....	15
1.4. Особливості особистісно-емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку в сім'ях розлучених батьків.....	22
РОЗДІЛ II ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ВІД ХАРАКТЕРУ ВНУТРІШНЬО СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	26
2.1. Опис вибірки та використаних методик.....	26
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів.....	52
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	72
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Розвиток суспільства передбачається та забезпечується повноцінним формуванням особистості. В свою чергу особистість виступає як результат впливу суспільства. Першочерговою часткою цього суспільства, своєрідним протосуспільством виступає сім'я.

Сім'я як джерело становлення особистості впливає на неї різнобічно. Саме тому вивчення умов впливу сімейної ситуації на особистість є достатньо важливою задачею.

Актуальність теми. Психічне здоров'я кожної людини залежить від стабільності та гармонійності функціонування її сім'ї. Характер батьківсько-дитячих стосунків, психологічний клімат у родині набуває особливого значення у процесі розвитку та становлення особистості дитини. Розлучення призводить до трансформації сім'ї і, як наслідок, негативно позначається на життєдіяльності дитини. В Україні, за даними Державного комітету статистики, спостерігається значний відсоток розлучень від моменту реєстрації шлюбу в продовж останніх п'яти років. Найбільш розлучення відбувається у сім'ях, де є неповнолітні діти, тобто у період тривалості шлюбу до 15 років. Це і характеризує актуальність проблеми дослідження життєдіяльності, особливостей розвитку та формування особистості дітей, зокрема молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків. Психічні травми, які переживаються у дитинстві, на думку науковців, стають чинником появи симптомів невротичних розладів у підлітковому та юнацькому віці. Переживання розлучення батьків для дитини, розглядається науковцями, як травма незалежно від віку. Тому теоретичне та емпіричне дослідження проблематики важливе, для подальшої розробки психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку для подальшого ефективного впливу на їх життєдіяльність, попереджувати появу невротичних розладів. Це і зумовило вибір теми дослідження: *«Особистісно-емоційні особливості дітей молодшого шкільного віку, батьки яких розлучилися»*.

Дослідження проблеми впливу розлучення батьків на особистість дітей вивчалися у працях Н.Малярової, М.Несмеянової, Д.Келлі, О.Кузіна, О.Максимовича, Н.Башкірової, С.Нартової-Бочавер, Ю.Валлерштейн, Г.Фомюка та інших. Різні аспекти впливу негативної сімейної атмосфери, що передуює розлученню, зокрема на особистість дітей молодшого шкільного віку вивчали у своїх дослідженнях науковці Н.Онищенко, І.Сіданіч, Н.Подлеснова, П.Блонський, В.Шебанова, О.Бовть та інші. Особливості батьківсько-дитячих взаємин, зміни в життєдіяльності дитини після розлучення розглядалися психологами К.Аронс, Н.Башкіровою, С.Вальпер, Д.Відрою, Г.Фігдором та іншими. Особливості впливу дестабілізованих стосунків між батьками на особистість дитини широко висвітлені у наукових доробках В.Юстіцкіс, Е.Ейдемільер, М.Буянов, А.Добрович, , Т.Алексєєнко, Г.Іващенко, З.Матвійчик, В.Сатір.

Об'єкт дослідження магістерської роботи – емоційні особливості дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – особливості емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку, батьки яких розлучилися

Мета роботи – провести теоретичний аналіз змісту наукових джерел з проблеми магістерського дослідження й емпірично дослідити можливий зв'язок розлучення батьків з емоційно-особистісними характеристиками дітей молодшого шкільного віку.

Мета нашої роботи конкретизується в наступних завданнях:

1. Вивчити наукову літературу з проблеми дослідження.
2. Охарактеризувати роль сім'ї у формуванні психологічних особливостей дитини молодшого шкільного віку.
3. Проаналізувати вплив розлучення батьків на емоційні й особистісні особливості дитини.
4. Провести емпіричне дослідження емоційних особливостей і самооцінки дітей молодшого шкільного віку, батьки яких розлучені.

5. Отримані у дослідженні результати проаналізувати, кількісно і якісно описати та узагальнити у висновках.

Гіпотезою магістерського дослідження послужило наукове припущення про те, що розлучення батьків пов'язане з особливостями прояву емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку та їх самооцінкою.

Методологія та використані методики. В нашій роботі ми використовуємо методи теоретичного дослідження: аналіз, синтез та порівняння, а також емпіричні методики: «Розкажи історію», «Малюнок родини», « Будинок-дерево-людина», Методика діагностики самооцінки, Тест- опитувальник батьківського ставлення Варги – Століна.

Структура роботи. Це магістерське дослідження складається зі вступу, двох розділів (теоретичного та емпіричного), висновків, списку використаної літератури 45 джерел, висновків і додатків. Робота проілюстрована 10-ма рисунками та 14-ма таблицями. Загальний обсяг дослідження складає 75 друкованих сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ

1.1. Сім'я як основний соціальний інститут розвитку особистості дитини

Соціально-психологічна модель сімейних відносин відображає: типологію сімей, структуру, форми, функції, ролі, стилі виховання, а також проблеми сучасної сім'ї. Слід відмітити, що на сьогоднішній день психологія сім'ї має велику кількість досліджень, які здійснювалися на ґрунті різних підходів.

Поняття «сім'я», Е. Ейдемільер пояснює, являє собою складну систему стосунків, об'єднуючи не тільки подружжя, але й їх дітей, а також родичів чи юридично прирівняних до них людей. Науковець стверджує: «Сім'я – найважливіша форма організації особистісного побуту, заснована на подружньому союзі (шлюбі) та родинних зв'язках, тобто стосунках між чоловіком та дружиною, батьком і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом і ведуть спільне господарство. Також сім'ю визначають як малу соціальну групу суспільства, що виконує ряд серйозних функцій, важливих як для членів сім'ї, так і для суспільства в цілому» [27].

В. І. Панов стверджує, що сімейне середовище за аналогією із середовищем освітнім можна розглядати як багатовимірне соціальне утворення, як предмет теорії, експерименту та практики та піддавати аналізу, виходячи з декількох позицій. З одного боку – досліджувати його як фактор навчання та розвитку дитини, в ході якого взаємодія дитини та середовища відбувається за схемою суб'єкт – об'єкт і дитина виступає в ролі об'єкту тих, чи інших впливів батьків, родичів. З іншого боку – в якості умови навчання та розвитку дитини, коли сімейне середовище є суть суб'єкт – суб'єктних взаємовідносин і виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини, їх розвитку.

В. І. Панов розглядає сім'ю як цілісну «екологічну систему», яка характеризується тим, що неузгодженість психологічних потреб та способів їх реалізації може тягти за собою розбалансування системи, розпад її, або деформацію при існуванні одного (одних) члена сім'ї за рахунок іншого (інших). Частіше за все, роз'яснює науковець, у своєрідний епіцентр неблагополуччя потрапляють саме наймолодші члени сім'ї – діти. Таким чином сім'я, як соціальний інститут, з одного боку покликана забезпечити дитину умовами, необхідним для розвитку і становлення її особистості, водночас, як ніяке інше середовище може гальмувати процес і потенційно нести серйозні загрози як фізичному, так і емоційному, пізнавальному розвитку [2].

В основу типології за показником психологічного здоров'я дослідники покладають феномен психологічного здоров'я сім'ї – інтегральний показник її функціонування, що визначає якісну сторону соціально-психологічних процесів родини, показник соціальної активності її членів у внутрішньо сімейних відносинах, у соціальному середовищі й професійній сфері, а також стан психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки й діяльності усіх її членів [4].

Умовою психологічного здоров'я сім'ї, як зазначає О. Кляпець, є гармонійність сімейних взаємин. Здорова сім'я вільна від дезорганізуючої внутрішньосімейної психологічної напруженості і конфліктів, не відчуває дискомфорту подружніх взаємин, має перспективи і не розпадається під впливом незначних труднощів. Це комплексний узагальнений показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних стосунках, у соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він відображає душевне благополуччя членів сім'ї, що забезпечує адекватну їх життєвим умовам регуляцію поведінки у спілкуванні та діяльності. Цей показник характеризує два основних типи сімей.

Згідно науковим уточненням, Л. В. Помиткіної, сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, яке

впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини. Згідно дослідженням Л. В. Помиткіної, психологічною сутністю сімейного середовища є сукупність діяльнісно – комунікативних зв'язків, взаємостосунків членів сім'ї. Фіксація такої реальності, на наш погляд, можлива через систему відношень членів сім'ї [14].

С. В. Ковальов зазначає, що: «вплив родини полягає у задоволенні потреби людини у реалізації людських зв'язків, тобто родина дає відчуття належності до певної групи; родина дарує відчуття і дає реальні докази своєї значущості для інших, тут задовільняється потреба у самоствердженні; родина дає можливість відчувати взаємне тепло, якщо навпаки – нерідко у людини виникає негативне ставлення до життя, схильність до песимизму, апатії (не реалізується потреба у прихильності); родина повинна формувати почуття своєї неповторності. Якщо це не відбувається – у людини розвивається відчуття власної сірості, неталановитості (не реалізується потреба у самосвідомості); родина формує зразок для наслідування, у кожної людини повинні бути ідеали, прагнення, принципи. Це надає життю сенс і можливість реалізувати людині потребу в орієнтації» [7].

А. Маслоу вважав, що найкраще середовище для пересічного організму є одним із первинних факторів самоактуалізації, що подібно до доброго наставника, відступає в тінь, щоб дозволити йому самому здійснювати вибір відповідно до власних бажань та вимог (залишаючи за собою право слідкувати за тим, щоб він враховував бажання та потреби інших людей).

Вовчик-Блакитна О.О. пропонує модель сімейного середовища, з відповідною низкою складових та відповідні їхні показники.

1. Поведінкова складова. Розуміння батьками на рівні інтуїції значимості безпосереднього впливу власної поведінки на характер та атмосферу сімейного середовища.

2. Мотиваційна складова. Налаштування батьків на дитину, як особистість, врахування мотивів вчинків, а не лише самого вчинку

3. Інформаційна складова. Розуміння батьками, що інформаційне тло, яке характеризує кожную сім'ю, домінуючі теми обговорень та бесід, типове щоденне телевізійне «меню», долучення членів сім'ї до читання книг та періодичних видань, відвідання бібліотеки, музеїв, концертів, виставок тощо, ступінь включення у суспільне життя країни, міста, локальної спільноти індукує розвиток відповідних психологічних особливостей дітей, значною мірою визначає ту, чи іншу активність та відповідні інтереси.

4. Емоційно–психологічна складова. Створення атмосфери психологічного комфорту, свободи, прийняття, піклування, відчуття безпеки, захищеності для дитини, що включає варіативність стосунків представників різних поколінь, звичаї, реально діючі сімейні традиції, звички, емпатійну щоденну взаємодію, духовний клімат.

5. Організаційна складова. Достатньо чітка організація робочого та вихідного дня з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини, що передбачає руховий режим, перебування на свіжому повітрі.

6. Просторово–предметна складова. Використання елементів домашньої обстановки та створення її з метою позитивного впливу на дитячий розвиток (домашня бібліотека, ігротека, приладдя для образотворчого мистецтва, комп'ютер, музичний інструмент, домашні улюбленці, квіти, фотоапарат, спортивне приладдя), підтримка та розвиток стосунків з природним середовищем (виїзд на природу, вирощування рослин, колекціонування, ознайомлення з цікавими місцями рідного міста чи селища, заощадження води, електро– та теплоенергії, сортування відходів) [2].

На погляд сучасних науковців, провідним компонентом розвивального сімейного середовища є, відповідальна позиція батьків при побудові взаємин з дитиною, де важливими є базові умови розвивального сімейного середовища, що впливають на формування психологічних особливостей особистості дитини:

1. Спільна діяльність батьків та дітей, що передбачає спілкування та

взаємодію у різноманітних ситуаціях особистісного, пізнавального, ділового характеру в межах побуту, навчання, відпочинку та ін.

2. Авторитетні та зрілі батьківські установки (вимогливість та чуйність).

3. Зацікавлення батьків у особистісному розвитку дитини при орієнтації на індивідуальні та вікові особливості дитини, її схильності та інтереси [2].

Н. Олексюк стверджує, що формування особистості – це процес становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку, і сім'я головний інститут, що забезпечує цей процес [13].

Науковець В. М. Шахрай, виділяє три види формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, самоформування. Ним виявлено, що джерелом, внутрішнім змістом формування особистості є внутрішні й зовнішні суперечності між: збудженням і гальмуванням; задоволенням і незадоволенням, радістю та горем; спадковими даними і потребами виховання; рівнем сформованості особистості й ідеалом (оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає особистість до самовдосконалення); потребами особистості та моральним обов'язком (щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона “стримується” моральним обов'язком людини); прагненнями особистості та її можливостями (коли індивід прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень його пізнавальних можливостей ще недостатній, йому потрібно посилено працювати над собою) [26].

С. П. Архипова з'ясувала, що соціальне формування – це цілеспрямований, неперервний і закономірний процес, у ході якого відбуваються якісні зміни особистості, що стосуються її суспільного життя чи окремих його компонентів – соціальних відносин, соціальних інститутів тощо. Процес соціального формування особистості можна охарактеризувати як поступове розширення (у міру набуття індивідом соціального досвіду) сфери її спілкування і діяльності, як процес розвитку саморегуляції та становлення самосвідомості і активної життєвої позиції.

Умовою, проявом і результатом соціального формування особистості є її соціалізація [1].

І. Д. Зверяєв стверджує, що сім'я як основне середовище формування особистості дитини – це перше людське середовище, з яким малюк тісно стикається і яке повною мірою задовольняє його потреби, формуючи особистість. Така роль сім'ї визначається тим, що в найбільш ранній період розвитку дитина встановлює емоційні відносини лише з дорослими людьми, і значення цих відносин визначається їх постійністю та інтимністю. Основне завдання сім'ї як першого соціального інституту – навчити дитину жити у злагоді з довкіллям і з собою та створити сприятливі умови для її особистісного становлення [5].

1.2. Розлучення батьків як неспецифічний фактор утворення неповної сім'ї

Провідна роль сім'ї в процесі соціалізації дитини незаперечна, тому що родина визначає фізичний, розумовий і емоційний розвиток особистості, відіграє визначальну роль у формуванні психологічної основи дитини, має велике значення в оволодінні людиною соціальними нормами й фундаментальними ціннісними орієнтаціями, виконує функцію соціально-психологічної підтримки й захисту своїх членів від негативного впливу навколишнього світу. [8]

Т.С. Зубкова вважає, що неповна сім'я – мала соціальна група, спільно мешкаючих одного з батьків і його дітей (дитини), що утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків [27].

О. М. Максимович аналізує сучасне розуміння поняття «неповна сім'я»:

1) сім'я, яка характеризується специфічною формою інституювання,

порушенням внутрішньої структури і деформацією подружніх і батьківських стосунків;

2) категорія сім'ї, в яких дитина до 16 років проживає з одним із батьків, що несе за неї повну відповідальність.

Л. Ковальчук виокремлює наступні особливості неповної сім'ї:

- утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сімей, бо така сім'я найчастіше є малозабезпеченою;
- порушено процес соціалізації дитини, тобто її входження в соціальне середовище, пристосування до неї, засвоєння соціальних ролей і функцій внаслідок відсутності повноцінного суб'єкта сімейного виховання;
- порушено формування психологічної статі дитини, утруднений ним є розвиток уявлень про культуру спілкування між статями і ознайомлення дитини із соціальними ролями чоловіка (жінки), батька (матері); порушено право дитини на виховання і розвиток у сім'ї;
- порушено можливості моральної регламентації поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності;
- у дитини утруднено формування почуття безпеки в сім'ї, порушена потреба у визначенні однолітками;
- емоційна нестабільність у сім'ї, невпевненість батьків у своєму соціальному статусі, почуття образи батьків за свою дитину. Виникненню неповних сімей сприяє багато факторів, які С. Ковальов поділяє за такою полярністю: зовнішні – внутрішні; об'єктивні – суб'єктивні. До зовнішніх об'єктивних факторів відносять стабільність суспільства та сім'ї, в якому вона проживає. До них варто віднести економічні, житлові умови, соціальний захист. Гостро постає проблема житла, оскільки далеко не кожна сім'я спроможна придбати окреме житло за повну його вартість. Зовнішні суб'єктивні фактори стабільності сім'ї відображені у правових культурних нормах, національних традиціях. Усі негаразди матеріально-побутового, соціально-економічного

характеру негативно позначаються на мікрокліматі сім'ї та дестабілізують шлюбно-сімейні відносини [9,11].

Однією з причин виникнення неповних сімей є високий процент розлучень. За статистичними даними в Україні розпадається кожний другий-третій шлюб. Майже 40% розлучень припадає на перших чотири роки подружнього життя.

Існування неповних сімей обумовлюється в основному наступними причинами:

- а) смертю чоловіка або жінки;
- б) відносно широко розповсюдженою позашлюбною народжуваністю;
- в) розпадом шлюбів [15].

У зв'язку із цим розрізняють наступні різновиди неповних сімей: осиротіла, позашлюбна, розведена, яка розпалася. Залежно від того, хто з батьків займається вихованням дитини, виділяють: материнські й батьківські неповні сім'ї. По кількості поколінь у сім'ї розрізняють: неповну просту - мати (батько) з дитиною або декількома дітьми й неповна розширену - мати (батько) з одним або декількома дітьми й іншими родичами. Останні становлять абсолютну більшість серед неповних сімей.

Осиротіла неповна сім'я – утвориться в результаті смерті одного з батьків. Незважаючи на те що втрата близької людини - це страшний удар для сім'ї, її члени, які залишилися здатні згуртуватися й підтримати цілісність сімейної групи. Родинні зв'язки в таких сім'ях не руйнуються: зберігаються взаємини з усіма родичами, які продовжують залишатися членами сім'ї.

Неповна розведена сім'я – сім'я в якій батьки з якоїсь причини на захотіли або не змогли жити разом. Дитина, яка виросла в такій сім'ї, одержує психологічну травму, спричиняється появи почуття неповноцінності, страху, сорому. Тому природні бажання, особливо маленьких дітей, надія на возз'єднання, відновлення шлюбних відносин між батьком і матір'ю.

Позашлюбна сім'я (самотня мати) має свої особливості. У силу яких або

обставин жінка приймає рішення мати дитину не одружуючись. Це може бути бажання скрасити самотність, прагнення задовольнити потребу в материнстві або залишити дитину як нагадування про людину, яку вона жагуче любила та інші причини.

Позашлюбна народжуваність займає більше значне місце в появі неповних сімей, вона підтримується ростом позашлюбних зв'язків серед молоді, чому сприяють культурологічні зміни, ослаблення контролю в міських умовах з боку батьківських родин і недоробки в області статевого виховання [14, 20]/

І. Дементьєва вважає, що неповна сім'я, яка виникає в результаті розлучення, є найбільш уразливою з погляду її виховного потенціалу. Крім того, для багатьох дітей, які втратили рідного батька, перспектива придбання іншого в результаті повторного заміжжя матері виявляється досить незначною. Це пов'язане з тим, що лише невелика частина жінок, які мають дітей, вступають у повторні шлюби, а також з тим, що не завжди вітчим для дитини стає дійсним батьком.

Особливості сучасної неповної сім'ї багато в чому обумовлені змінами в співвідношенні тих або інших функцій, їх перегрупуванням і визначаються своєрідністю укладу життя, відносин, властивій кожній конкретній сім'ї.

Так неповна сім'я має досить специфічні умови життєдіяльності, відрізняється своєрідними умовами виховання й соціалізації дітей. Під соціалізацією розуміється розвиток дитини у взаємодії з навколишнім середовищем у процесі її засвоєння й відтворення соціальних норм і культурних цінностей, а також розвиток і саморозвиток у тому суспільстві, до якого вона належить.

А.Д. Андрєєва вважає, що згідно даних вітчизняних дослідників, реалізація функцій родини в умовах виховання дітей у неповній сім'ї має наступні особливості:

а) утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сім'ї, тому що

часто неповна сім'я - малозабезпечена або нужденна; середній щиросердечний дохід у неповній сім'ї нижче, ніж у повній. Матеріальні утруднення можуть привести до порушення фізичного здоров'я дітей з неповної сім'ї в силу неповноцінного харчування, відсутності необхідного одягу й взуття й викликати труднощів у відновленні здоров'я дитини, її лікуванні;

б) зниження можливості реалізації репродуктивної функції, не задовольняється потреби батьків у дітях, дітей - у братах і сестрах;

в) зниження можливості в організації змістовного дозвілля й відпочинку в силу недоліку матеріальних засобів і зайнятості самотнього батька (матері);

г) «подвійна» відповідальність одного з батьків за матеріальне забезпечення й соціалізацію дитини часто зрушує орієнтири на матеріальне забезпечення, а не на духовні цінності, тобто можуть відбутися порушення в оволодінні дитиною соціальними нормами й правилами;

д) відсутність у неповній родині емоційно-психологічного тла, що створюють повноцінні подружні й батьківські відносини;

е) порушення емоційного зв'язку з відсутнім батьком, нереалізованість потреби в прихильності до нього;

ж) порушення процесу формування психологічної основи дитини в силу утруднення розвитку подань про культуру спілкування між поколіннями.

Неповна сім'я, є найбільш проблематичною й уразливою у виховному плані. Опираючись на велику кількість емпіричного матеріалу, В. Я. Титаренко робить висновок про те, що неповна сім'я більш ніж у два рази частіше виступає «постачальником» неповнолітніх правопорушників у порівнянні зі звичайної (повної) сім'єю. Причини цього явища криються в постійній зайнятості матері(батька), діти з неповних сімей частіше залишаються взагалі без усякого догляду, утома матері позначається на її відносинах з дітьми, збільшується дратівливість, невірноваженість. Діти, які виховуються в неповній сім'ї, частіше засмучують батьків поганою успішністю в школі, брутальністю в спілкуванні,

поганою поведінкою у школі, дружбою з поганими товаришами, занадто раннім інтересам до однолітків іншої статі [25].

С.А. Корольова вважає, що у неповній сім'ї для майбутнього чоловіка й жінки відсутній головне - приклад шлюбних відносин. Тому відсутній для дітей - майбутнього чоловіка й жінки й батьків - певна можливість формування культури почуттів, відносин, характерних для взаємин чоловіка й дружини. Майбутні чоловіки, які виховуються без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки або ж у них формується перекручене подання про чоловічу поведінку як агресивну, різку, жорстоку. А в майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються подання про ідеал майбутнього чоловіка, у подружньому житті їм значно важче адекватно розуміти чоловіка й синів. Тому в таких сім'ях свідомо більше причин для конфліктів, розлучень.

1.3. Вікові особливості розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку

Н. Олексюк описує молодший шкільний вік (вік дітей – 6 (7) – 10 років), який відповідає рокам навчання у початкових класах загальноосвітньої школи. У цей період відбувається багато змін: змінюється соціальна позиція (був просто дитиною, тепер став школярем); змінюється соціальний інститут навчання та виховання (не садочок чи бабуса, а школа, де навчальна діяльність стає провідною, обов'язковою, соціально значущою та оцінюваною, такою, що розширює права і обов'язки дитини, її взаємовідносини з навколишнім середовищем; змінюється життя дитини (усе підпорядковується навчанню та шкільним справам). Нова роль дитини висуває свої особливі вимоги і до самосприйняття її повсякденного життя. У неї з'являються нові уявлення про те, як поводитися, які її обов'язки стосовно товаришів. Водночас з'являються

уявлення і про свої права [13].

Найголовнішою подією цього вікового періоду є, безперечно, зміна соціального статусу, соціальної ролі – вступ дитини до школи, коли відбуваються якісні зміни у психіці школяра, ускладнюється система його соціальних зв'язків, мотиваційної діяльності. Проте на думку відомого психолога радянського періоду С. Рубінштейна, змінюється не тільки соціальна роль, але й сприймання власного статусу, оскільки дитина виступає у новій ролі – ролі учня. Початок шкільного життя – серйозний іспит для більшості дітей, які приходять у перший клас. У цій ситуації, навчальна діяльність стає провідною, по відношенню до дошкільного віку, коли провідною була ігрова. Вони повинні звикати до нового колективу, нових вимог, до повсякденних обов'язків, режиму. Навчання стає важливою суспільно-оцінювальною діяльністю.

Дослідники проблем дітей молодшого шкільного віку І. Агафонова, О. Никоненко стверджують, що зміна соціальної ролі дитини, поява нових обов'язків позначається на її стосунках з однолітками, вчителями, батьками, так як учні по-різному реагують на початок шкільного навчання, тому успішність їх пристосування до нового соціального статусу суттєво залежить від діяльності учителя початкових класів та підтримуючого ставлення батьків. За сприятливих умов початку навчання дитини у школі в її психіці формується перше психічне новоутворення віку - внутрішня позиція школяра, що є показником успішної адаптації до умов шкільного навчання. Внутрішня позиція школяра - сформоване загальне позитивне ставлення дитини до шкільного навчання, її готовність до виконання вимог педагога, визнання його авторитету. Це означає, що дитина психологічно перейшла в новий віковий період свого розвитку – молодший шкільний вік. Перехід дитини від дошкільного дитинства до шкільного навчання, від сімейного до системи шкільного виховання є важливим і складним процесом, що супроводжується значними анатомо-фізіологічними, психологічними змінами, новоутвореннями в її особистому розвитку, яких не було в дошкільному віці [23].

Відомі психологи радянської доби В. Давидов, Д. Ельконін та ін.. відзначають, що особистість молодшого школяра характеризується певною системою якостей, що належать до новоутворень особистості дитини у цей віковий період. Зокрема, на думку вчених, з'являються такі властивості, як довільність дій, внутрішній план дій, рефлексія, які певною мірою сприяють формуванню гуманістичних цінностей. Автори доводять, що довільність внутрішній дій особистості молодшого школяра проявляється у вмінні ставити перед собою певну мету, завдання і знаходити засоби досягнення результату чи вирішення проблеми, долати перешкоди. Внутрішній план дій молодшого школяра дозволяє планувати й продумувати наперед можливий хід виконання діяльності та добирати все необхідне для цього; усно розв'язувати задачі; усно звітуватись про виконане тощо [28].

На думку психолога Л. Божович, саме на основі цих процесів у молодших школярів розвивається самоконтроль як здатність до саморегуляції, що у свою чергу вимагає від нього, наприклад, довільного запам'ятовування чи відтворення інформації. А розв'язання різноманітних завдань вимагає від школяра усвідомлення мети дій, уміння передбачати можливість її виконання, тобто вимагає внутрішнього плану дій. Слід зазначити, що уміння пояснити свої дії, аргументувати їх, знайти й виправити помилки, все це, як доводить Т. Дуткевич, лежить в основі рефлексії – здатності до об'єктивного аналізу власної поведінки відповідно до вимог діяльності. Тобто, усвідомлення дитиною того, як ставляться до неї інші. Рефлексія змінює пізнавальну діяльність молодших школярів, їхнє ставлення до себе й до оточуючих, погляд на світ, змушує не просто сприймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності суспільства. Таким чином, молодший школяр починає орієнтуватися на загальнокультурні зразки, якими він оволодіває у взаємодії з дорослими та ровесниками, що важливо враховувати у проведенні експерименту нашого дослідження.

У процесі об'єктивного аналізу психолого-педагогічних джерел щодо особливостей розвитку та становлення особистості молодшого школяра І.М. Ушакова встановила, що молодший шкільний вік є особливим періодом у житті дитини характеризується низкою новоутворень:

1) інтенсивний розвиток та якісні перетворення всіх процесів пізнавальної сфери: сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення, збагачення емоційно-вольової сфери;

2) період формування волі, вольові риси характеру (цілеспрямованість, організованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість, вимогливість до себе та інших); з'являється особлива вольова дія - вчинок, орієнтований на інтереси оточуючих людей;

3) довільність поведінки й пізнавальних процесів;

4) збагачується досвід соціальної поведінки молодшого школяра, з'являються перші відносно стійкі ціннісні орієнтації, відбувається розвиток моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів;

5) формування моральної самооцінки, яка дозволяє контролювати власну діяльність з точки зору нормативно-моральних критеріїв, будувати поведінку у співвідношенні з морально-соціальними гуманними нормами суспільства;

6) довільність дій, внутрішній план дій, внутрішня позиція школяра та рефлексія, що проявляються у вмінні молодшого школяра ставити перед собою певну мету та досягати її, формують систему ціннісних ставлень до себе та оточуючих людей, є показником успішної адаптації до умов шкільного навчання.

У молодшому шкільному віці, відповідно до концепції Е. Еріксона, формується таке особистісне утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції, а також почуття диференційованості своїх можливостей. Із засвоєнням дітьми моральних норм і цінностей, моральної поведінки у них відбуваються зміни у морально-поведінковій сфері. Молодший шкільний вік є сенситивним у засвоєнні моральних норм і формуванні саморегуляції, адекватної

моральної самооцінки.

М. Заміщак описує молодший шкільний вік як важливий етап становлення моральної самооцінки, де моральна самосвідомість формується в ході розвитку особистості на основі пізнання оточуючого світу та побудови морально-соціальних відносин. Розвиток моральної самооцінки визначається здатністю людини до раціонального чуттєво-конкретного морального пізнання Я іншого та ставлення до себе інших людей. Чим більше "кроків" власних дій може передбачити дитина і чим старанніше вона може порівняти різні їх варіанти, тим більш успішно вона буде контролювати фактичний розв'язок моральних ситуацій [3].

У дітей із заниженою моральною самооцінкою виникають труднощі пристосування до умов реального життя. Зневіра у своїх можливостях породжує здатність ухилятися від подолання труднощів. Такі діти замкнуті, сором'язливі, вважають себе гіршими за інших. Так, К. Хорні зазначає, що появляються неврози через порушення людських стосунків. Внутрішні потяги стають специфічно невротичними, оскільки зумовлені тривогою, яка ховається за почуттями безпорадності, страху, ворожості. В основі неврозів лежить хронічна фрустрація актуальних проблем особистості, насамперед потреб у самоствердженні. Як зазначає К. Хорні, дитина-невротик здебільшого обмежує своє життя, щоб уникнути психологічних небезпек. Дитина ухиляється від ситуацій, у яких її ігнорують, або не визнають. Вона також уникає завдань, у розв'язанні яких не впевнена. Загалом у неї низький рівень моральної самосвідомості [24].

Навпаки, у дітей із завищеною неадекватною моральною самооцінкою виникає агресія, необґрунтована самовпевненість. Їм здається, що вони знають моральні норми, зможуть передбачити кінцевий результат, зробити моральний вибір, але виходить навпаки через свою неврівноваженість. Вони характеризуються невдоволенням оточуючими, перенесенням на них своїх невдач, певною мірою зверхнім до них ставленням. Для них притаманні конфліктність,

негативізм, егоцентризм, упертість, навіть жорстокість.

І. М. Ушаков описує, що основними потребами дитини в початкових класах є необхідність: у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товариськості, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмінь для пізнання довкілля.

І. Д. Бех стверджує, що молодший шкільний вік виявляється сприятливим щодо виховання у дитини фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким є здібність цінувати особистість людини. Головним новоутворенням навчальної діяльності є формування теоретичного мислення дитини, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпеливості та ін [20, 23].

Формування особистості молодшого школяра значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким моральні правила і норми дитина засвоює активно, в процесі діяльності та спілкування з дорослими, однолітками, старшими та молодшими дітьми.

Р. В. Павелків говорить: «Основна функція молодшого шкільного віку полягає в тому, що в ній набувається досвід ставлення дитини до світу, до людей, до самої себе. Важливим є особистісно орієнтований підхід у вихованні молодших школярів, оскільки для дітей цієї вікової групи характерна особлива чутливість до морально-етичних впливів, а надто сприйняття норм культурної поведінки, спілкування, мовного етикету, культури взаємовідносин»[14].

Зовнішнім вираженням позиції дитини є участь її у різноманітних ситуаціях дитячого життя. Вона виявляється залежно від очікувань вчителя і дитини. Діти з не виправданими очікуваннями часто стають агресивними або, навпаки, пригніченими; боязкими або недовірливими, соціально інфантильними або

неспокійними. Ці аспекти необхідно враховувати у роботі з дітьми та батьками.

Оскільки у молодшому віці у дітей домінує образне мислення, то найбільш характерними є такі форми діяльності: ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, грамандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, розповідь, моделювання тощо.

А. О. Кличко стверджує, що становлення і розвиток особистості у молодшому шкільному віці охоплює такі фази, як адаптація (пристосування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення у групу ровесників). В процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія. Довільність психічних процесів у молодшого школяра.

У цьому віці центром психічного розвитку дитини стає формування довільності всіх психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення, організації діяльності). Довільність виявляється в умінні свідомо ставити цілі, шукати і знаходити засоби їх досягнення, долати труднощі та перешкоди. Внутрішній план дій молодшого школяра. Виконуючи завдання з різних навчальних предметів, діти шукають найзручніші способи, обирають і зіставляють варіанти дій, планують їх порядок та засоби реалізації. Чим більше етапів власних дій може передбачити школяр, чим старанніше він може зіставити їх варіанти, тим успішніше контролюватиме розв'язання завдань.

Д.Б. Ельконін роз'яснював, що в процесі навчання школяра в початковій школі «сприймання становиться думаючим». Воно стає: більш аналізуючим; більш диференційованим; приймає характер організованого спостереження; змінюється роль слова у сприйманні предметів і явищ. Для того, щоб розвивалося сприйняття, слід вчити дітей виявляти істотні ознаки, властивості предметів і явищ [28].

М.Ф. Добриніним встановив, що протягом перших років навчання у школі увага дітей ще нестійка, вона буває достатньо зосередженою і стійкою тоді, коли учні повністю зайняті роботою, коли ця робота потребує від них максимум розумової і рухової активності. На думку науковця, якщо учні розглядають предмети і при цьому мають можливість діяти з ними, то в такому випадку вони дуже уважні.

Л.С. Виготський відмічав інтенсивний розвиток інтелекту у цьому віці, він пояснював, що у дітей молодшого шкільного віку переважає наочно-образне мислення. Протягом цього віку формуються такі мисленнєві операції, як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення.

І.М. Ушаков висвітлює молодший шкільний вік як період активного удосконалення навички усного мовлення: розширюється словниковий запас, вони оволодівають все складнішими граматичними структурами. Науковець характеризує емоційну сферу: життєрадісна, бадьорий настрій, також присутня емоційна вразливість, крім цього розвивається почуття симпатії, формуються моральні почуття: дружби, товариськості, обов'язку, гуманності [23].

1.4. Особливості особистісно-емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку в сім'ях розлучених батьків

У більшості дітей, які пережили ситуацію розлучення батьків, психоаналітики виокремлюють ранні порушення розвитку психіки, що пов'язано з наявністю несприятливого, висококонфліктного клімату в родині до розлучення. Цей факт стосується дітей, вік яких становив 5-7 років на момент розлучення батьків. Відтак, дослідники вказують на зв'язок між психосоціальним розвитком дитини та психологічною атмосферою в сім'ї до розлучення.

За даними Державного комітету статистики України, більша кількість розлучень відбувається в період тривалості шлюбу до 15 років, тобто здійснюється

в шлюбах, де можуть бути неповнолітні діти. Тому в Україні проблема психічного здоров'я дітей в розлучених сім'ях постає досить гостро, особливо в родинях, сумісне життя яких протікало в негативному психологічному кліматі.

Е. Г. Ейдемільер трактує: «Розлучення – це криза, яка зачіпає всю сімейну систему і важко переживається не тільки подружжям, але і дітьми. Якщо діти занадто довго перебувають в несприятливих обставинах життєдіяльності розлученої сім'ї, то це нерідко викликає в поведінці дитини глибокі зміни» [27].

На основі емпіричних досліджень Г. М. Свідерська стверджує, що молодші школярі, які переживають розлучення батьків, на відміну від учнів початкових класів із повних родин, є більш агресивними, замкненими, збудливими, емоційно вразливими, невпевненими у собі, тривожними, для них більш характерні прояви суму та потреба бути біля значущих людей, у них частіше спостерігається зниження вольової активності, розлади сну, проблеми у поведінці [17].

І. Сірик описує, що батьківська сім'я є моделлю створення власної сім'ї у житті дорослої людини і неповна сім'я не є виключенням. Дослідження І. Сірик підтверджують наявність у дітей, які виховувались у неповній сім'ї, тенденції до самотності і блокування відносин з протилежною статтю. Науковці стверджують, батьківська сім'я відіграє значну роль у становленні особистості, у формуванні поведінкових тенденцій, емоційного стану суб'єкта, які за умови невідкоригованості деструктивно впливатимуть на подальше життя індивіда [19].

Аналізуючи особливості розвитку особистості дитини, яка проживає у неповній сім'ї О.М.Максимович стверджує: «Не можна говорити лише про негативні тенденції, разом з тим можна відзначити і формування умовних цінностей у дитини, що формуються внаслідок деструктивних відносин з значущими об'єктами: гостинність, доброзичливість, щиросердечність, працелюбство, наполегливість, схвалення, опора, свобода, раціональність тощо».

На основі дослідження даних опитування О.В. Ковальчук, батьків та класних керівників засвідчили, що розлучення негативно впливає на особистість

дитини, вона переживає втрату відчуття стабільності оточуючого світу, а потреба постійно бути поруч значущої особи є проявом загостреного прагнення відновити це відчуття у собі. Це підтверджує необхідність проведення фахової роботи – шкільного психолога, соціального педагога, а в деяких випадках і психотерапевта, доцільність психологічних консультацій у формі індивідуальних бесід із членами розлученої сім'ї, тематичних виступів психолога на батьківських зборах тощо [8].

Семенова Н., Репницька Д. окреслюють, що діти, батьки яких розлучилися в перші п'ять років їхнього життя, найбільш травматично сприймають розлучення. Тому, щоб пом'якшити вплив травматичних переживань на дитину, пов'язаних із розлученням з одним із батьків, на думку науковців, необхідною умовою є спілкування дитини з обома батьками, це обумовить: зменшення почуття страху, пов'язаного з втратою значимого об'єкта, зменшення почуття образи, почуття провини, агресії. Вагомим у нівелюванні травматичних переживань дитини, що пов'язані із розлученням батьків, є врахування психолога наступних факторів: реакція дитини на розлучення, довготривалість конфліктних ситуацій між батьками в період розлучення, безпосередня участь дитини в цих конфліктах, вік дитини, подальші відносини її з кожним із батьків. Небажання дитини спілкуватися з одним із батьків, підсилює відчуття образи, почуття агресії на одного з батьків (за рахунок ідентифікації), що супроводжується виникненням у дитини почуття провини [18].

З досліджень І.М. Руденко: «Розлучення батьків обумовлює фіксацію ранніх значущих переживань, що негативно впливає на подальше життя суб'єкта. Отже, травматичні переживання дитинства, які породжені розлученням батьків, обумовлюють виникнення деструктивних душевних переживань, таких як страх перед втратою значимого об'єкта, почуття образи, гніву, страх перед покаранням, невпевненість у майбутньому» [16].

К. Р. Маннапова стверджує, що у складі більшості неповних сімей, утворених після розлучення, відсутні родичі чоловічої статі, що зумовлює брак

взірця чоловічої ролі. Молодші школярі не спостерігають статеворольові взаємодії чоловіка і жінки у сімейних стосунках, це ускладнює розвиток необхідних для життя властивостей особистості. Змінені сімейні умови життя формують нову систему контактів молодших школярів із батьком та родичами за батьківською лінією після розлучення. Спілкування у діаді «батько-молодший школяр» та з родичами за батьківською лінією відбувається в атмосфері емоційно-позитивної взаємодії при зацікавленому ставленні дорослих до справ дитини. Розлучення обмежує стосунки, породжуючи недосяжність батька у важливі для дитини моменти. Для молодших школярів із неповних родин притаманне прагнення до спілкування з батьком. Підтримка контактів у діаді «батько-молодший школяр» залежить від тривалості часового проміжку з моменту 15 розлучення. Відсоток дітей, з якими батько спілкується рідко або взагалі не контактує, зростає, коли з моменту розпаду шлюбу проходить більше 3-4 років. Це зумовлено послабленням емоційного зв'язку батька з дитиною молодшого шкільного віку внаслідок відсутності спільних сімейних справ; наявністю конфліктних, емоційно-напружених формальних стосунків між колишнім подружжям; появою у батька нової сім'ї. Встановлено, що стосунки між батьками після розлучення є переважно емоційно-напруженими, формальними, конфліктними або взагалі відсутніми, в окремих випадках – дружніми [12].

Дослідження Л. Ковальчук описує, що проблема психологічних особливостей переживань дітей із розлучених сімей складна та багатогранна. У процесі досліджень Л. Ковальчук виокремила ряд напрямків, кожен із яких може стати предметом самостійного дослідження, зокрема, гендерні особливості переживання кризи розлучення, соціально-психологічні чинники успішного переживання кризи розлучення на різних вікових етапах, особливості стосунків із батьком (матір'ю), які покинули сім'ю, психологічні умови формування позитивних стосунків із мачухою (вітчимом) тощо. Тому перспективи подальших досліджень науковці вбачають у детальному та всебічному дослідженні успішного

подолання кризи розлучення на основі розробки ефективних професійних психологічних методів [9].

На думку сучасних науковців, переживання молодшими школярами почуття власної провини у розлученні батьків не залежить від тривалості часового проміжку з моменту руйнування цілісності сім'ї та виникає внаслідок власних умовисновків через брак пояснень з боку батьків щодо причини розлучення або наведення дорослими аргументів, які посилюють психотравму. Відчуття сили та захисту молодші школярі пов'язують з 16 роллю батька, його відсутність у родині не дає можливості повною мірою задовольнити потребу у безпеці та захисті.

Т. Д. Лакуста стверджує, діти молодшого шкільного віку, які пережили розлучення, більшою мірою переживають почуття образи до батька, ніж до матері. Розлучення впливає на появу у молодших школярів сумніву щодо любові батька до них. Незалежно від тривалості часового проміжку з моменту розлучення батьків, діти плекають у собі надію возз'єднання батьківської родини[10].

Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам після розлучення батьків, на думку І.М.Руденко, має бути спрямована на зменшення негативних переживань, мобілізацію психічних ресурсів, допомогу в оволодінні адаптивними формами поведінки. Дієвою програма може бути, за умов використання когнітивно-поведінкового підходу із застосуванням елементів арттерапії, казкотерапії, ігротерапії, психодрами, психогімнастики, що сприяє корекції особистості дітей на рівні свідомості та поведінки. Ефективність психокорекційної програми підтверджується, І.М.Руденко, динамікою позитивних особистісних змін молодших школярів: зниженням тривожності, боязкості, агресивності, невпевненості у собі, подоланням почуття провини та підвищенням доброзичливості, комунікативності, сміливості, рішучості, самовпевненості [16].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ВІД ХАРАКТЕРУ ВНУТРІШНЬО СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

2.1. Організація та опис методик

Виходячи з логіки нашої роботи ми обрали дві групи для дослідження: експериментальну та контрольну. Експериментальна – 30 дітей (15 хлопчиків та 15 дівчаток) віком від 7 до 10 років, учні 1-4 класів. Стосовно них достовірно зі слів класовода було відомо, що батьки розлучені. Контрольна група – 31 дитина (16 хлопців та 15 дівчат), також віком від 7 до 10 років, учні 1-4 класів, їх батьки не розлучені. Дослідження проводилось в м. Сторожинець, в 1 гімназії на протязі вересня – жовтня 2021 року. Передбачалось, що отримані результати ми порівняємо між собою.

До першої групи увійшли діти, які мають більше трьох зон підвищеної та високої емоційної напруженості, емоційно не благополучні, до другої, контрольної групи увійшли емоційно благополучні діти, які не мають зон підвищеної та високої емоційної напруженості.

Для збільшення ступеня надійності отриманих результатів, батькам та вчителям досліджуваних дітей пропонувалось заповнити анкети, які стосуються проблем емоційної поведінки дітей в класі та вдома (Див. Додаток В «Анкета для батьків», Додаток Г «Анкета для вчителів»).

В процесі тестування за поведінкою людини проводилось спостереження за стандартною схемою (Див. Додаток № Б «Схема спостереження за дитиною в процесі обстеження»).

Обидві групи дітей були додатково обстежені за методиками проєктивних малюнків та методиці визначення самооцінки Дембо-Рубінштейн. Дітям було запропоновано оцінити себе за чотирма шкалами за десятибальною системою:

розум, сила, здоров'я, краса, а також з точки зору батьків. Батьки були обстежені за тестом-опитувальником Варги-Століна.

Педагоги відповідали на запитання структурованого інтерв'ю, які стосуються особливостей емоційної поведінки дітей в середовищі однолітків.

Результати, отримані за методиками проєктивних малюнків, були піддані якісному порівняльному аналізу. Результати структурованого інтерв'ю та методики самооцінки Дембо-Рубінштейн порівнювалися за допомогою критерія Фішера. Далі велось спостереження за ігровою діяльністю досліджуваних, в позаурочний час за певною схемою: сюжет гри, зміст, розподіл ролей, характер ігрових дій, особливості взаємин, що виникають в процесі гри.

Для проведення емпіричного дослідження, ми використали наступні методики: методика «Розкажи історію», проєктна методика «Малюнок родини», проєктна методика «Будинок – дерево – людина», Методика діагностики самооцінки, Тест – опитувальник батьківського ставлення Варги - Століна.

Методика «Розкажи історію». Розроблена методика призначена для дослідження емоційної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Вона належить до групи проєктивних вербальних методів дослідження особистості дитини, заснованих на завершенні історій. Починаючи з 30-их років минулого століття методики, які відносяться до групи «завершення історій» (Story Completion Techniques), досить широко використовуються для вивчення особистості дитини, вирішення різноманітних дослідницьких завдань і для психотерапевтичної роботи. В основі методики «Розкажи історію» покладена ідея тесту французької дослідниці Луїзи Дюссо (1940), відомого також як «Десперт казки» (за іменем перекладачки казок англійською мовою). У тесті Дюссо-Десперт дітям пропонується прослухати десять коротких оповідань і відповісти на питання. Кожен із сюжетів торкається тієї чи іншої області емоційних конфліктів, розвиваючи їх в контексті психодинамічної теорії, наприклад, теми страху перед можливістю розлуки з батьками тощо.

Інтерпретація отриманих даних здійснювалася, відповідно, з психоаналітичних позицій і була спрямована на виявлення комплексу «відлучення від грудей», комплексів Едипу та Електри тощо. Відповіді дітей оцінювалися за двома категоріями: «норма» і «патологія».

До недоліків тесту Дюссо-Десперт слід віднести, по-перше, досить високий віковий поріг, з якого починає працювати даний тест, і, по-друге, дуже грубу діагностичну шкалу оцінок (норма-патологія). Методика «Розкажи історію» була спроектована з метою подолати ці недоліки, зберігаючи при цьому всі позитивні аспекти тесту. Для вирішення цих завдань, історії Луїзи Дюссо були адаптовані до умов сучасного життя і проілюстровані барвистими сюжетними ілюстраціями (Див. Додаток А).

Попередні дослідження показали, що використання ілюстрацій є додатковим стимулом для пробудження спонтанних реакцій у обстежуваних дітей; крім того, вони істотно активізують дитячу фантазію, зменшують дистанцію між дослідником і дитиною, оскільки крім спільної вербальної діяльності, дорослий і дитина розглядають також картинки, що набагато ближче і зрозуміліше для маленьких дітей.

Характер пропонованих кольорових ілюстрацій щодо незавершених історій є допоміжним. Їх функція полягає в полегшенні сприйняття вербального стимульного матеріалу дітьми дошкільного віку. Ці таблиці, як і ілюстрації в дитячих книжках, покликані зацікавити дитину вербальним матеріалом, який зачитується дорослим. Кожен дитячий психолог знає, що успішність діагностики дитини багато в чому залежить від того, як склалися взаємини дослідника і дитини. Сумісний розгляд таблиць істотно прискорює процес зближення експериментатора і досліджуваного. Такою є друга функція використовуваних ілюстрацій.

Третя функція ілюстрацій - активізація фантазії, спонтанних реакцій дітей з метою отримання розгорнутих, щирих завершень історій. Деякий інфантилізм техніки виконання таблиць переслідує ту ж мету.

При апробації методики, аналіз відповідей дітей показав, що їх поділ за двома категоріями не відображає повної картини досліджуваної сфери внутрішнього життя. Відповіді дітей в межах однієї категорії були по-різному емоційно забарвлені і відрізнялися різним ступенем інтенсивності, напруженості. Тому ми вважали за необхідне ввести нові принципи аналізу отриманих відповідей.

Новою точкою відліку було обрано ступінь напруженості досліджуваної області почуттів дитини. У розробці шкали оцінки напруженості, ми виходили з ідеї, що заявлені в якості об'єкта дослідження зони внутрішнього життя дитини, а саме її почуття, що виникають при взаємодії з оточуючим предметним світом і близькими людьми, можуть відрізнятися за ступенем напруженості. Інтенсивність прояву почуття (ступінь напруженості) залежить як від індивідуальних особливостей дитини (в першу чергу порогу чутливості, емоційності), так і від специфіки оточення.

Ця ідея співзвучна положенням теорії Курта Левіна про те, що життя людини є динамічною взаємодією особистості та її психологічного оточення. Так, кожна дитина переживає почуття прихильності до батьків і страх їх втрати, але інтенсивність зовнішнього прояву цього почуття може бути різною, залежно від особистості обстежуваної дитини і специфіки її оточення. Курт Левін запропонував для опису цього континууму почуттів наступну формулу: $B = P(PE)$, де B - психологічна подія, P - особистість, E - оточуюче середовище (Левін, 2001).

В якості стимульного матеріалу виступають невеликі історії - розповіді, що містять питання, на які обстежуваній дитині належить відповісти, завершивши розповідь і висловивши своє ставлення до описаних в історії подій і персонажів.

Історії та питання сформульовані таким чином, щоб стимулювати дитину дати відповіді, які відкривають ті області внутрішнього простору, що стосуються емоційних відносин з батьками і найбільш значущих конфліктів. Відповіді дітей кодуються за ступенем напруженості відповідних емоційних проявів. Таким чином, дана методика дозволяє дати як якісну, так і кількісну оцінку таким аспектам емоційного життя дитини: залежність від одного з батьків або обох разом; нестачі уваги з боку одного з батьків або обох разом; переживання процесу відібрання від материнських грудей, прояв або відсутність ревнощів до молодшого брата (сестри), якого ще годують грудьми; агресивність, руйнівність, самобичування і почуття провини; усвідомлення хлопчиком розвитку власної сексуальності; прихильність до речей; прихильність до батьків протилежної статі, суперництво з батьком своєї статі; невисловлені бажання і очікування.

Оскільки метою методики є дослідження почуттів дитини, то в основу кількісного аналізу було покладено принцип однойменно заряджених, але відмінних за ступенем напруженості відповідей.

Були виділені наступні групи відповідей:

- нейтральні відповіді, коли дитина відповідає «не знаю», що може означати відмову проявляти себе в цій області з причин, які вимагають подальшого дослідження, або що ступінь напруженості вкрай мала і ніяк не проявлена, або що дитина не розуміє сенсу пропонованої історії;
- ступінь напруженості мінімальна;
- середній (оптимальний) ступінь напруженості;
- підвищений ступінь напруженості;
- високий ступінь напруженості досліджуваного почуття.

У класифікації відповідей за чотирма ступенями напруженості використовувався суб'єктивний лінгвістичний досвід, оскільки пропонована методика відноситься до вербальних проєктивних методів. Крім того, для

ранжирування відповідей використовувався «Пояснювальний словник синонімів» (Під ред. Апресяна, 2000).

З метою полегшення процесу ранжирування за кожним завданням пропонуються лінгвістичні критерії, які допоможуть досліднику оцінити відповідь досліджуваного за чотирибальною шкалою самостійно.

Апробація методики і експертні оцінки фахівців показали, що окремі завдання тесту мають різний ступінь чутливості в вимірюваній області. Опис різних порогів чутливості до окремих завдань методики в залежності від віку, з процедурою дослідження, вимогами до кваліфікації дослідника, з інструкцією досліджуваному, формою проведення дослідження можна ознайомитися в Додатку Г.

Реєстрація, кодування і якісний аналіз відповідей.

Відповіді дитини реєструється в пропонованому протоколі (Додаток А). Кількісна обробка результатів тестування включає 4-бальну систему оцінок, відповідну чотирьом ступеням напруженості досліджуваного почуття,

1 бал - мінімальний ступінь напруженості;

2 бал - середній ступінь напруженості;

3 бал - підвищений ступінь напруженості;

4 бал - високий ступінь напруженості.

Для зручності, типові відповіді дітей з кожного завдання наведені нижче в таблицях.

Запротокольовану відповідь дитини експериментатор порівнює з варіантами відповідей, наведених у відповідній таблиці. У разі повного або близького за змістом збігу, відповідь дитини кодується тим балом, який вказаний в таблиці. Якщо ж прямих збігів не знайдено, то необхідно керуватися лінгвістичними критеріями, наведеними в параграфі, присвяченому кодуванню кожного завдання. Відповідь «не знаю» - не зараховується, або ж кодується за відповідями, отриманими в результаті додаткових зусиль дослідника.

Історія № 1 «Гніздечко». Мета - виявити ступінь залежності дитини від одного або обох батьків з одного боку, і визначити ступінь батьківського контролю - з іншого боку, страх бути покинутим батьками. Пред'являється таблиця-ілюстрація №1. «Жила-була сім'я пташок: пташка-мама, пташка-тато і їх дитина-пташеня, вони жили весело, дружно в своєму гніздечку. Раптом налетів вітер і зламав гілку, гніздечко падає вниз. Папа летить і сідає на одну гілку, мама сідає на іншу. Що робити пташеняті?».

Критерії самостійної оцінки: Аналізується дієслово, що означає дію головного героя казки, або ж дії інших персонажів, спрямовані на нього. Активні самостійні дії головного персонажа говорять про відсутність або незначну міру залежності, що оцінюється в 1 або 2 бали. Використання слів, що позначають безпорадність, пасивну позицію героя, його пасивність, оцінюються в 3 бали. В 4 бали оцінюються відповіді, що несуть негативне смислове навантаження, означають деструктивність і агресивність по відношенню до головного персонажу.

Таблиця 2.1

Гніздечко

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Летіти за батьками, спуститися вниз, заховатися у траві під листям, сісти на іншу гілку, наздогнати батьків, чіплятися за гілки, рятуватися, шукати інше гніздечко	1	Мінімальний
Вчитися, намагатися летіти, шукати батьків, кричати, кликати про допомогу	2	Оптимальний
Плакати, боятися що батьків немає поряд, кричати від страху; батьки повинні знайти пташеня; залишитися на гілці, шукати допомоги	3	Підвищений
Впасти та розбитися, захворіти, вмерти, загинути, батьки не знайдуть, а самостійно він не виживе, його з'їсть лиса; він загине	4	Високий

Якісний аналіз відповідей:

1 – мінімальний ступінь емоційної залежності від батьків. Такі відповіді частіше за все дають активні, незалежні, ініціативні діти, гнучкі у спілкуванні, які виховуються в повній родині. Батьки дитини не схильні до надмірної опіки та контролю.

2 – оптимальний (середній) ступінь напруженості почуття залежності від батьків. У таких дітей відсутня патологічна прихильність до батьків, хоча вони більшою мірою відчувають себе вразливими, безпомічними. Ситуативна відсутність когось із батьків, або обох – разом, може викликати легке відчуття тривоги та неспокою. Якщо вони виховуються в неповній родині, то дають такі відповіді «Полетить за мамою», «Почекає маму», «Мама врятує».

Обираючи одного з батьків в якості рятівника, дитина тим самим позначає його особливу емоційну значимість. У неповних сім'ях таким виступає батько, який залишився з дитиною, до нього дитина відчуває сильну прихильність. Називаючи відсутнього батька, дитина може висловлювати своє бажання бути поруч з ним, свою потребу в увазі та любові. Так, наприклад, Михайлик Л., вісім років, відповів: «Летіти за татом». Виходячи з інших відповідей, стає ясно, що хлопчик боїться втратити мати. За відомостями вчителя, хлопчик виховується без батька. Таким чином, в кожному конкретному випадку для точного, глибокого аналізу внутрішнього життя дитини необхідно мати уявлення про , спиратися на професійний досвід і інтуїцію.

1 - підвищений ступінь напруженості. Такі діти в більшості випадків виховуються в неповних сім'ях, травмовані відсутністю одного з батьків. Сильно прив'язані до того з батьків, який виховує дитину. Прихильність до батьків, властива дітям дошкільного віку, переростає на залежність, яка, в свою чергу, породжує занепокоєння, тривожність. Як правило, діти з таким ступенем залежності і в інших завданнях дають негативно забарвлені відповіді. Потребують психотерапії.

2 - Високий ступінь залежності від батьків. Такі діти характеризуються надмірною залежністю від батьків, високим ступенем тривожності, занепокоєння. Страх

втратити одного з батьків або обох разом стає постійним емоційним фоном внутрішнього життя. Вчителі, батьки кажуть про конфліктність цих дітей, про схильність до самотності, плаксивості, надмірної збудливості. Вони, як правило, важко пережили ситуацію розлучення батьків, або виховуються в емоційно неблагополучних сім'ях, де часто відчують себе емоційно відкинутими. Потребують психотерапії.

Історія №2 «Сімейне свято». Мета - зрозуміти чи відчуває себе дитина обділеною увагою з боку батьків. «Тато з мамою дуже люблять один одного і хочуть відзначити сімейне свято. Вони запросили в гості родичів, друзів. Всім весело. Під час свята їх дитина встає з-за столу і йде. Що сталося, чому вона пішла?» Пред'являється таблиця-ілюстрація № 2.

Оскільки на це питання діти можуть відповідати неоднозначно, експериментаторові необхідно поставити уточнюючі питання, з подальшим занесенням в протокол, як самих питань, так і відповідей.

Критерії самостійної оцінки

- 1 бал – оцінка відповідей, які пояснюють ухід людини з її власного бажання в силу природніх обставин
- 2 бали – ухід дитини під впливом емоцій або за обґрунтованим проханням батьків (покарання за погану поведінку за столом);
- 3 бали – ухід під впливом негативних емоцій і явного ігнорування з боку батьків;
- 4 бали - ухід під впливом власних деструктивних емоцій і агресивних випадів з боку батьків.

Таблиця 2.2

Сімейне свято

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Не голодний, не хоче їсти, захотілося грати, гуляти, стало сумно, не хоче бути із дорослими, не дитяче свято, вирішив подихати свіжим повітрям, заболів живіт, захотів у туалет, набридло, нецікаво із	1	Мінімальний

дорослими, не сподобалась їжа, потрібно робити уроки		
Образився, зробили зауваження, не подарували подарунка, не дали солодкого, стало неприємно, хтось був нетверезий; не дозволяють втручатися в розмови дорослих, говорять тільки про себе; самотньо у дорослій компанії.	2	Оптимальний
Не запросили за стіл, не вистачило місця; стало сумно, образливо; мама попросила піти; не хоче говорити із дорослими	3	Підвищений
Образили батьки, рідні, вигнали; сміялись над дитиною; образився на усіх, всі про нього забули, ніхто не любить; посварився із батьками, розсердився; стало соромно.	4	Високий

Якісний аналіз результатів

1 -2 - норма. Діти, як правило, самодостатні, впевнені в собі, добре соціально адаптовані.

3 - діти в більшості випадків відчують себе обділеними увагою батьків через те, що вони зайняті власними проблемами або почуттями. Вони можуть бути невпевненими, вразливими. Відчують себе, хоча можуть і не усвідомлювати цього, емоційно відкинутими батьками. Їх поведінка, особливо в школі, може бути демонстративно зухвалою. Прихований мотив - отримати увагу дорослого. Такі діти часто пригнічені і плаксиві.

4 - високий ступінь напруженості. Ці діти складають у багатьох відношеннях групу ризику, оскільки емоційне відкидання з боку батьків та інших близьких дорослих може бути проявлено в формі як фізичної, так і вербальної агресії. Вони погано соціально адаптуються. Агресія, спрямована на незміцнілі дитячі душі, заломлюючись, трансформується на зовнішню чи внутрішню агресію.

У першому випадку, поведінка дітей характеризується вербальною агресивністю, конфліктністю, демонстративно зухвалою поведінкою. У другому - діти відчують невинуватене почуття провини, сорому. Вони вкрай невпевнені в собі, залякані, затиснуті.

Історія № 3 «Овечка». Мета - з'ясувати наскільки болючим був для дитини процес віднімання від грудей. Другий варіант історії дає можливість проконтролювати прояв або відсутність почуття ревності до молодшого брата (сестри). Дослідник зачитує перший варіант історії і пред'являє таблицю-ілюстрацію № 3. Для дітей, що мають молодшого брата або сестру пропонуються обидва варіанти історії. Для другого варіанту історії пропонується таблиця № 4.

Перший варіант: «Жила-була овечка зі своїм ягням. Ягня було вже великим і могло їсти травичку, але мама все одно давала йому трохи молока вечорами. В один прекрасний день овечка сказала: «У мене немає більше молока для тебе». Що робити ягнят? »

Другий варіант: «Одного разу мама принесла іншого, зовсім маленького ягнята, який не вмів їсти травичку, і п'є тільки молоко. Мама сказала, що у неї не вистачить молока для двох ягнят. І з цього дня старше ягня повинне їсти тільки травичку. Як вчинити старшому ягнят?»

Критерії для самостійної оцінки. Позитивно забарвлені емоційні відповіді, які означають безболісне прийняття ситуації; дієслова, що позначають самостійність дій ягняти, знаходяться в межах норми, т. е. оцінюються в 1-2 бали. Негативно емоційно забарвлені відповіді, які означають пасивну реакцію ягняти, оцінюються в 3 бали. Відповіді, які виявляють деструктивні фізичні, вербальні дії ягняти, оцінюються в 4 бали.

Таблиця 2.3

Овечка

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
1 варіант – не хоче молока; вирішив їсти тільки траву, самому шукати їжу; послухатись маму; привчатись їсти траву. 2 варіант – вступити молодшому, допомагати мамі із його вихованням	1	Мінімальний
1 варіант – зробити так, щоб мама все ж таки дала молока, почекати та знову попросити; жити одному та їсти траву; просити, плакати, і тоді мама дасть молока;	2	Оптимальний

послухатись маму; 2 варіант – образитись, тому що також хоче молока; сумувати, піти від мами, шукати, поки вона його знайде; зрозуміти маму, але все ж таки трохи образитися.		
1 варіант: плакати, просити, але мама не дасть; сказати: «Ти погана, не хочу із тобою жити», «Піду від тебе»; піти від мами до іншої овечки. 2 варіант: додається «Не треба молодшого»	3	Підвищений
1 варіант – розсердитись, образитись на маму; померти 2 варіант – (додається) йому стало образливо, він вже більше не потрібен; вбити молодшого	4	Високий

Якісний аналіз результатів:

1 - дитина безболісно перенесла віднімання від материнських грудей. Ревнощі до молодшого брата чи сестри відсутні. Хоча діти шкільного віку можуть давати соціально прийнятні, очікувані дорослим, відповіді, приховуючи справжню позицію (стосується, перш за все, другого варіанта завдання). Дослідник повинен за допомогою уточнюючих питань з'ясувати реальну картину того, що відбувається і тільки потім зробити остаточні висновки.

2 - процес відібрання від грудей міг бути болючим, але в даний момент психологічна травма зжита. Ревнощі, якщо і мають місце, виражені незначно.

3 - процес відібрання від грудей був болючим. Отримана травма досі не зжита дитиною. Ревнощі до молодшого мають місце, але вони не несуть агресивного, деструктивного характеру.

4 - дитина вкрай важко перенесла віднімання від грудей. Почуття ревнощів до молодшого може виражатися в формі агресії, спрямованої як по відношенню до самої дитини, так і її брата або сестри.

Історія №4 «Смерть». Мета - виявити ставлення дитини до смерті і, отже, до агресивності, руйнівності і тісно пов'язаного з ними почуття провини, сорому, самобичування. Крім того, метою завдання є визначення ставлення дитини до

смерті. Оскільки сучасні діти дошкільного віку не часто стикаються з фактом смерті близьких і не цілком розуміють сенс цієї події, акцент в завданні зроблений не на викладенні історії, а на ілюстрації. Дитину просять описати, що вона бачить на картинці, щоб зрозуміти, якою мірою вона здатна поєднати її зміст із фактом смерті і наскільки болючою для дитини є ця тема.

Ставлення до цієї сторони життя є індексом засвоєння дитиною категорій часу і простору, сприйняття себе в постійному розвитку, але в певних вікових межах. У шість-сім років категорія смерті - це життєва реальність, яку дитина повинна визнати. І в цьому випадку, завдання визначає рівень засвоєння дитиною цієї життєвої категорії. Відповідно до позицій психоаналізу, ідея смерті проектується у свідомості дитини як агресивність, спрямована зовні або на себе. Агресія спрямована зовні - це деструктивність по відношенню до зовнішнього світу. Аутоагресія проявляється в самобичуванні, почутті провини, сорому. Під почуттям провини, ми, передусім маємо на увазі відчуття тривоги, неспокою, страху. Почуття сорому так само розглядається крізь призму страху, що виникає у дитини в результаті реального чи можливого засудження з боку оточуючих людей. Таким чином, високі бали можуть отримати діти, які реально стикались із фактом смерті, або ті, що відрізняються високим ступенем агресії і ауто агресії.

Перед початком роботи за цією історією, експериментатору слід дізнатися у батьків або інших дорослих, які беруть безпосередню участь у вихованні дитини, який у дитини досвід в цій сфері життя. Дослідник показує дитині таблицю-ілюстрацію №5 і питає: «Що ти бачиш на цій картинці?»

Критерії самостійної оцінки. Відповіді за завданням часто вимагають уточнення. Наприклад, якщо дитина дає безособову відповідь: «Тут похована (померла) людина», досліднику варто в коректній формі з'ясувати, хто вона, в якій мірі близькості знаходиться до дитини. Якщо дитина відповість на додаткові відповіді «Не знаю. Тут похована якась стара або невідома людина », то відповідь оцінюється до 2 балів, тобто в межах норми.

Молодші школярі можуть назвати прізвище відомого померлого письменника, вченого, історичного діяча. В цьому випадку рекомендується оцінювати відповідь до двох балів, але з обов'язковим уточненням. Оскільки за подібною відповіддю, як і за відповіддю «не знаю», може ховатися усвідомлювана або неусвідомлювана відмова назвати особу, обрану в якості мішені для агресії. В індивідуальному обстеженні варто спробувати виявити справжню позицію дитини з цього питання.

У кількісному кодуванні досліднику слід бути особливо уважним, розмежовуючи з висловлювань, невербальних реакцій спрямованість агресії.

Якщо дитина називає конкретну особу, її відповіді оцінюються в 3 або 4 бали в залежності від ступеня близькості названої особи. Наприклад, Костя С., 7 років, на уточнююче запитання психолога «Чия це могила, по- твоєму?» дав відповідь: «Батькова». Його відповідь, відповідно, була оцінена в 4 бали. Про підвищений ступень ауто агресії (наявності почуття провини, сорому) говорять відповіді дитини, що тут похований його одноліток або він сам, вони оцінюються в три-чотири бали в залежності від того, в якому ступені близькості знаходиться названа дитиною особа.

Таблиця 2.4

Смерть

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Не знаю, опис ілюстрації в термінах, не пов'язаних із смертю		Не зараховується
Кладовище, хрест, могила, інші слова, які опосередковано стосуються смерті	1	Мінімальний
Тут поховані: стара людина, бабуся, дідусь, невідома людина, тварина, солдат, воїн, богатир, чужі дядя / тітка, хороша стара людина, знаменитості, люди, які пішли на війну.	2	Оптимальний
Тут поховані (померли) мої родичі, близькі, друг / подруга	3	Підвищений
Поховані (померли) хлопчик, дівчинка, мама, тато	4	Високий

Якісний аналіз результатів

1 - мінімальна ступінь напруженості в даній області. дитина швидше всього досить поверхнево знайома з цією стороною життя, агресивність, почуття провини і самобичування присутні в зародковому стані.

2 - середня ступінь напруженості. Діти мають реальний досвід дотику до цієї категорії життя, вони підсвідомо засвоїли «раціональність» необхідності смерті кожної людини, розуміють, що життя має свої межі, в тому числі і для них. Рівень агресії і почуття провини в межах норми.

3 – підвищений ступінь напруженості в даній області, мають досвід близьких втрат, або їх агресивність спрямована на конкретну особу.

4 – високий ступінь напруженості. Дитина, можливо, має досвід важких втрат або обрала в якості об'єктів своєї агресивності самого себе, батьків. У цьому випадку, маємо роздуте почуття провини, самобичування, сорому. Діти потребують психотерапії та корекції поведінки за допомогою фахівців.

Історія № 5 «Страх». Мета - виявлення реальних дитячих страхів. «Один хлопчик каже: «Мені страшно!». Як ти вважаєш, чого він боїться?» Пред'являється таблиця №6.

Діти молодшого дошкільного віку менш схильні до страхів, в молодшому шкільному віці кількість страхів помітно зростає. Наш час відрізняється якісно іншим рівнем розвитку візуальної культури, відмінною рисою якого є телевізійна і комп'ютерна експансія, що формує відповідні візуальні образи, перш за все у дітей. Тому в більшості випадків діти називають не те, чого вони насправді бояться, а запропоновані кіноіндустрією страхітливі образи. До цієї історії пропонується відповідна таблиця кодування.

Критерії для самостійної оцінки:

У 1-2 бали оцінюються відповіді дітей, в яких називаються запропоновані засобами масової культури страхітливі образи. Вікові страхи - боязнь нападу, вогню, пожежі, страх захворіти, стихії, що розбушувалася, є формами прояву страху

смерті. Зазвичай з 7-8 років діти починають боятися не тільки своєї смерті, а й смерті батьків. У межах норми знаходяться психологічні обґрунтовані страхи, до яких можна віднести боязнь бути покараним за будь-якої проступок, погану оцінку тощо.

У 3 бали можна оцінити психологічно невмотивовані страхи, джерело виникнення яких може бути не локалізовано у свідомості дитини. В цілому, вони можуть носити аморфного характеру.

У 4 бали оцінюються відповіді, в яких діти називають в якості джерела страху близьких дорослих (батька, матір, бабусю, дідуся), вчителя, вихователя. Страхи можуть бути розпливчастими.

Таблиця 2.5

Страх

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Страшні персонажі із мультфільмів, фільмів, казок. Привиди, монстри, чудовиська.	1	Мінімальний
Темрява, холод, лікарі, собаки, інші тварини, покарання за погану оцінку, впасти з даху, потрапити під машину, відповідати у дошки, нападу бандитів, застрягнути в ліфті, скрипу двері, розповідати вірша	2	Оптимальний
Самотності, залишатися вдома одному, бути в темряві, когось страшного за дверима, в куті, в ванній, чорта, поганих людей, ведмедів	3	Підвищений
Боїться усіх – маму, тата, старшого брата, сестри; побоїв батьків; що виженуть із дому або не пустять додому; потрапити в колонію; смерті батьків, когось страшного.	4	Високий

Якісний аналіз результатів

Кожна людина в певному віці має свої страхи, вони знаходяться в межах норми. Відповіді, дітей, оцінені більш ніж в два бали свідчать про наявність невротичних страхів, високого ступеня внутрішньої напруженості.

1 – мінімальний ступінь напруженості. Діти спокійні, впевнені в собі.

2 – середній або оптимальний ступінь напруженості. Страхі носять більш конкретного характеру, відображають реальний досвід дитини, інтенсивність напруженості в межах вікової норми.

3 – підвищений ступінь напруженості. Страхі дітей можуть набувати аморфного характеру. І хоча в основі страху лежить реальна подія, джерело походження може бути витіснене зі свідомості дитини. Розпливчастість, неконкретність багатьох названих дитиною страхів свідчить про хронічний стрес. Діти, схильні до стійких невротичних страхів, як правило, відрізняються підвищеною емоційною чутливістю, сприйнятливістю, ригідністю. Вони вразливі, не впевнені в собі. У молодшому шкільному віці це можуть бути емоційно чутливі діти з розвиненим почуттям власної гідності, які бояться бути не тими, кого люблять і поважають.

4 - високий ступінь напруженості. Страхі набувають стійкого характеру, відрізняються емоційною інтенсивністю, напруженістю, болючим загостренням в свідомості і підсвідомості. Крім того, вони можуть свідчити про високий ступінь агресивності психологічного оточення, відсутності адекватного психологічного захисту.

Історія №6 «Слонення». Мета - виявлення напруженості, що виникає у хлопчиків у зв'язку з розвитком сексуальності, діагностика наявності так званого «комплексу кастрації». Ця історія діагностує також ступінь благополуччя взаємин хлопчика з батьком. Обстежувана дитина в одних випадках ідентифікує себе зі слоненням, а хлопчика, персонажа казки - з батьком; в інших випадках - навпаки. Акцент завдання - у використанні фалічної символіки (хобот слоненяти). Сучасні дослідники психоаналітичного спрямування схильні асоціювати образи, які мають фалічне навантаження, з материнською пуповиною, і бачать в них проекцію взаємин дитини з матір'ю. "У одного хлопчика є слонення; дуже приємне, з гарненьким хоботком. Хлопчик дуже любив його, грав з ним, купав, годував. Але

одного разу, він побачив, що у слоненяти щось змінилося. Що у слоненяти змінилося і чому?" Пред'являється таблиця - ілюстрація.

Критерії для самостійної оцінки:

1-2 бали отримують нейтральні або позитивні зміни в зовнішності, поведінці слоненяти, в його взаєминах з хлопчиком;

3 бали - негативні зміни в зовнішності, поведінці слоника, зменшення його розмірів, погіршення взаємин з хлопчиком;

4 бали - негативні незворотні зміни слоненяти в зовнішності, поведінці і взаєминах з хлопчиком.

Таблиця 2.6

Слонення

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Став іншого кольору	1	Мінімальний
Голова, вуха, ніс, хобот стали більшими, він виріс, став живим; став добрішим; хлопчик виріс, а слонення залишилось колишнім; хлопчик став дорослішим та серйознішим	2	Оптимальний
Став маленьким; втік; зіпсувався настрої; відірвалось ікло; зіпсувався; впав; слонення більше не дружить із хлопчиком	3	Підвищений
Зник ніс, хобот; захворів, помер; став сумним, оскільки хлопчик його кинув, не доглядає за ним; хлопчик йому набриднув та він втік від нього; став злим, оскільки хлопчик замало його любив; перестав посміхатися, тому що хлопчик його більше не любить; став сумним, бо хлопчик часто лишав його одного	4	Високий

Якісний аналіз результатів

Як вже було сказано вище, це завдання виявляє міру напруженості, що виникає у хлопчиків у зв'язку з розвитком сексуальності, наявності або відсутності так званого "комплексу кастрації". Крім того, багато дітей, ідентифікуючи себе із слоненням, батька ототожнюють з хлопчиком. У зв'язку з цим, завдання оцінює два

параметри - міра напруженості хлопчика, яка переживається ним у зв'язку з розвитком сексуальності і якість взаємовідносин з батьком, матір'ю.

1 – мінімальна міра напруженості або її відсутність, як у зв'язку з розвитком сексуальності, так і у взаємовідносинах з батьком, матір'ю.

2 – середня, або оптимальна міра напруженості, як відносно становлення власної сексуальності, так і у взаємовідносинах з батьком.

3 – підвищена міра напруженості у відношенні до власного сексуального розвитку і у взаємовідносинах з батьком. Такі хлопчики часто дають наступні відповіді: "Порвався", "Відірвалося ікло, хобот", "Відірвалася голова". Емоційно незрілі, схильні до регресії в поведінці діти дають відповідь "Образився і став маленьким". Часто це хлопчики, які мають складнощі у взаємовідносинах з батьком, страждають від відсутності уваги з боку батька, а також хлопчики з неповних сімей, з якими батьки намагаються підтримувати стосунки.

4 – висока міра напруженості. Можлива наявність комплексу кастрації, пов'язаного в першу чергу з помилками сімейного виховання хлопчика. Такі відповіді дають, передусім, хлопчики, що виховуються без батька, важко травмовані його відсутністю. Їх відповіді приблизно такі: "Він його кинув, більше не любить". В окремих випадках спрацьовує механізм захисту, і обстежувана дитина ототожнює себе з хлопчиком, а батька із слоненям, тоді з'являються наступні відповіді: «Слоненяті набридло бути із хлопчиком, і він його покинув», «Пішов від хлопчика і більше не хоче з ним грати», «Став злим, оскільки хлопчик любив його, а йому було все мало».

Історія № 7 «Будиночок». Мета - оцінити, наскільки сильною є прихильність дитини до речей, які вона вважає своєю власністю, наскільки чітко сформовані у неї межі особистого простору, схема тіла; якість взаємовідносин з матір'ю.

Пред'являється таблиця - ілюстрація № 8 «Один хлопчик побудував будиночки. Він побудував їх сам і дуже пишався цим. Мама попросила подарувати їй будиночок, тому що він їй дуже сподобався. Як вчинить хлопчик?»

Критерії для самостійної оцінки: в один бал оцінюються відповіді, що означають беззастережну згоду дитини поділитися власністю; у два бали - відповіді, що означають згоду віддати іграшку з певною умовою; у три бали - відповіді, що означають завуальовану відмову; у чотири бали - відповіді, що означають категоричну відмову поділитися власністю.

Таблиця 2.7

Будиночок

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Так; давай грати разом; можна; забирай все; добре; звичайно	1	Мінімальний
Так, але тільки обережніше; візьми, але ти вже доросла; так, тільки не зламай; напевно, так;	2	Оптимальний
Ти можеш зламати; дам, але потім	3	Підвищений
Ні; вона зла (погана) і він з нею не гратиметься	4	Високий

Якісний аналіз результатів

1 – мінімальна міра прихильності до речей, які дитина вважає своєю власністю; "розмитість", прозорість меж особистого простору і схеми тіла. При індивідуальному обстеженні, школярі можуть давати соціально схвалювані відповіді, що не відображає реальну особистісну позицію.

2 – середня, або оптимальна міра прихильності до речей. Межі особистого простору, схема тіла адекватні.

3 – підвищена міра прихильності до речей. Дитина приділяє підвищену увагу підкресленню меж особистого простору, можливий конфлікт з матір'ю через надмірно нав'язливе втручання в її життя.

4 – висока міра прихильності до речей, або є проблеми у взаємовідносинах з матір'ю, що може бути однією з причин прагнення дитини жорстко контролювати дотримання меж особистого простору.

Історія № 8 «Прогулянка». Мета - виявлення прихильності дітей до батьків протилежної статі, суперництво із батьками однакової статі; визначення якості сімейних стосунків. Уточнювальні питання того, хто проводить анкетування, щодо відповідей дітей, є обов'язковими. Наприклад, якщо дитина відповідає, що у тата було сумне обличчя, потрібно постаратися з'ясувати, чому воно було сумним. Якщо дитина відповідає «тому що він скучив», ця відповідь може бути віднесена до норми. Якщо ж дитина відповідає, що тато засмутився через те, що вони не взяли його з собою, тут можна говорити про неблагополуччя у взаємовідносинах батьків. «Один хлопчик був з мамою на прогулянці в лісі. Вони повернулися додому веселі і задоволені. Але коли вони увійшли, то побачили, що у папи змінився вираз обличчя. Яким стало його обличчя і чому»? (У варіанті для дівчинки: «Одна дівчинка пішла погуляти з батьком») Хлопчиків пред'являють таблицю №9, дівчинці – таблицю № 10.

Критерії для самостійної оцінки:

1-2 бали - прикметники, що означають позитивні, індивідуальні зміни виразу обличчя; прикметники, що означають негативну емоцію батька протилежної статі з причин, не пов'язаних з відсутністю іншого батька і дитини;

3 бали - прикметники, що описують негативні емоції батька з приводу відсутності інших членів сім'ї;

4 бали - вирази, що описують агресивні, деструктивні емоції батьків протилежної статі з того ж приводу.

Таблиця 2.8

Прогулянка

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Виросло волосся; обличчя стало блідим,	1	Мінімальний

сонним; вдягнув окуляри; добре, красиве, ласкаве, радісне, святкове		
Задумливе; сумне, в газеті погані новини, їх довго не було; скучив, скучила; сумне, тому що не допомагають прибирати	2	Оптимальний
Сумне, тому що вони гуляли без нього (її), він (вона) теж хотів (ла) гуляти; сумне, тому що вони відволікають, заважають; засмучене самотнє; скривджене; втомлене; схвильоване; строге; невеселе, заздрісне	3	Підвищений
Шоковане; жахливе; зле; похмуре; сердите	4	Високий

Якісний аналіз результатів :

1 - мінімальна міра прихильності до батька протилежної статі і відсутність суперництва з батьком своєї статі, а також відсутність ревнощів до дитини з боку батьків.

2 – середня міра прихильності до батька протилежної статі, почуття ревнощів і суперництва, як з боку дитини, так і з боку батька однієї статі.

3 – підвищена міра прихильності до батька протилежної статі, у наявності почуття суперництва і ревнощів, як з боку дитини, так і, можливо, з боку батька тієї ж статі. Можлива наявність комплексу Електри та Едипа

4 – висока міра напруженості у взаємовідносинах дитини і батька протилежної статі. Можливі ревнощі, суперництво, прихована або явна агресивність у взаємовідносинах з батьком однієї статі. Цю оцінку часто отримують хлопчики, що виховуються без батька, матері яких не лише самі вороже налаштовані проти колишнього чоловіка, але і формують в синах вороже ставлення до батька.

У повних сім'ях такий бал може говорити про зміщення ролевих стосунків. Сильна, владна домінуюча мати, усвідомлено або неусвідомлено прагне створити

міцну діаду із сином, на противагу досить м'якому батькові, який в усьому підкоряється.

Історія № 9 «Новина». Мета - виявлення у дитини почуття невинуватості тривоги або страху, а також невисловлених бажань і очікувань, про існування яких батьки можуть не підозрювати.

«Один хлопчик(дівчинка) повертається додому з прогулянки, а мама, йому(їй) говорить: "У мене для тебе новина". Яку новину хоче повідомити мама?» Хлопчиків пред'являють таблицю №11, дівчинці - таблицю №12.

Критерії для самостійної оцінки:

- 1 - питання, повідомлення матері нейтрального, побутового характеру;
- 2 - радісні, приємні повідомлення;
- 3 - агресивні, деструктивні питання матері;
- 4 - загрози, повідомлення трагічного змісту.

Таблиця 2.9

Новина

Відповіді дитини	Бали	Ступінь напруженості
Скаже: "Довго гуляв(а) ", "Роздягайся", "Йди мити руки", "Йди спати", "Йди їсти", "Можеш ще погуляти", "Де ти був?", "Помий посуд", "Приготуй обід", "Приберися", "Не гуляй так довго"	1	Мінімальний
Отримала зарплату, багато грошей; виграла в лотерею; купила собаку, щось з речей, подарунок; поїдемо в кіно, аквапарк, цирк, театр, гості; скоро день народження; хороший хлопчик / дівчинка; приїхали гості; подзвонив друг; запишу тебе до спортивної секції; у тебе буде брат(сестра); завтра канікули, скаже хорошу новину	2	Оптимальний
Ти брудний; більше не підеш гуляти; ми від'їжджаємо, я їду; ти можеш впасти; тебе можуть побити	3	Підвищений
Скаже: "Я втратила свідомість", "Твій папа загинув"; "Папі погано"; хтось помер; його ударять; скаже погану новину	4	Високий

Якісний аналіз результатів

1 – мінімальний рівень напруженості в області, яка перевіряється, що свідчить про відсутність невинуватеної тривожності, невисловлених бажань і очікувань, невідомих батькам.

2 – середній або оптимальний рівень напруженості. Діти, що отримали цю оцінку, спокійні і упевнені в собі, тривожність, занепокоєння не проявляються. Вони, як правило, називають свої бажання і позитивно забарвлені очікування.

3 – підвищений рівень напруженості. Можлива наявність невротичних страхів, приховане очікування вербальної агресії з боку матері або інших близьких людей.

4 – високий рівень напруженості. Підвищений рівень тривожності, у відповідях можуть проявлятися пригнічені страхи і прихована агресія по відношенню до близьких людей, є невисловлені побоювання.

Історія № 10 "Страшний сон". Мета – здійснення контролю за усіма попередніми завданнями, виявлення взаємозв'язку отриманої відповіді з іншими завданнями.

«Одного разу дівчинка прокидається серед ночі, встає з ліжка і каже: "Я бачила страшний сон". Який сон побачила дівчинка?». Пред'являється таблиця-ілюстрація №13.

У цьому завданні пропонується тільки якісний аналіз результатів. Інтерпретуючи відповіді, слід пам'ятати, що час від часу кожному сняться страшні сни. Необхідно звертати увагу на те, чи не повторює відповідь за цим завданням прямо або опосередковано попередні завершення історій, що вказують на стан тривожності, занепокоєння, пригніченої або вираженої агресивності.

Крім того, слід враховувати нестандартність відповіді. Коли дитина пропонує в якості відповіді оригінальний опис власних страшних снів, досліднику варто бути особливо уважним. Діти, що страждають від самотності, як правило, через низку обставин емоційно відкидаються батьками. Тому часто вони

завершують історію так: "Вона гуляла одна, і її вкрали". Наскрізною темою попередніх відповідей є теми самотності, нестачі любові та уваги з боку матері.

Діти, які постійно або час від часу відчують фізичну агресію з боку батьків, так описують страшні сни: «Їй наснилося, що її вбили», «вона поранилася». Хоча, робити остаточні висновки варто лише після співвіднесення відповідей із попередніми результатами, особливо історіями «Страх» та «Сімейне свято». Діти з неповних сімей, розлучені з тих або інших причин з одним з батьків, завершують історію приблизно так: "Наснилося, що немає мами(папи)", "Наснилося, що вона живе тепер з чужим дядьком". Діти, що зазнають надмірного тиску з боку владної, авторитарної матері, а можливо і агресію, говорять про чарівне позбавлення від матері.

Проектна методика «Малюнок родини». Ця методика об'єднує групу проектних методик для оцінки внутрішньо сімейних стосунків. Сама техніка заснована на аналізі і інтерпретації малюнків.

Для дослідження потрібні: аркуш білого паперу(21x29 см), шість кольорових олівців(чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), гумка. Дитині дається інструкція: "Намалюй, будь ласка, свою сім'ю". Час виконання завдання не обмежується(у більшості випадків воно триває не більше 35 хвилин).

При опитуванні, психолог повинен намагатися з'ясувати сенс намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї; чому дитина не намалювала когось з членів сім'ї(якщо так сталося); що означають для дитини певні деталі малюнка (птахи, звірятка тощо). Для інтерпретації також потрібно знати: а) вік досліджуваної дитини; б) склад сім'ї, вік братів і сестер. Бажано мати відомості про поведінку дитини в сім'ї, школі. Аналіз структури малюнку наведено в Додатку Є.

Проективна методика «Будинок – дерево - людина». Ця проектна методика дослідження особи була запропонована Дж. Буком в 1948 р. Тест

призначений як для дорослих, так і для дітей, можливе групове обстеження. Суть методики полягає в наступному. Досліджуваному пропонується намалювати будинок, дерево і людину. Потім проводиться опитування за розробленим планом.

Р. Берне при використанні цього тесту просить зображувати дерево, будинок і людину в одному малюнку, в одній сцені, що відбувається. Вважається, що взаємодія між будинком, деревом і людиною є зоровою метафорою. Якщо привести увесь малюнок в дію, то можливо помітити те, що дійсно відбувається в нашому житті.

Особливим способом інтерпретації може бути порядок, в якому виконується малюнок будинку, дерева і людини. Якщо першим намальовано дерево, це означає, що основною для людини є життєва енергія. Якщо першим малюється будинок, то на першому місці - безпека, успіх або, навпаки, зневага цими поняттями.

Відомі також інші проектні методики, які дозволяють діагностувати внутрішньо особовий конфлікт, - "Я", "Яким я був у минулому", "Який я зараз" і "Яким я хочу бути". Ці методики дозволяють окреслити зміст внутрішньо особового конфлікту у дітей і деякі чинники, що впливають на його формування. У більшості дітей самооцінка була контрастною або переважало її завищення. Оцінка "очима батьків" у більшості дітей різко контрастувала з власною самооцінкою, причому в експерименті виявлялася гостра афективна реакція дітей при порівнянні оцінки. У частини дітей в процесі обговорення власних оцінок і батьківських виявилася тенденція пристосувати оцінки батьків до власних оцінок.

Порівняння самооцінки та малюнку «Я» дозволяє показати значну розбіжність між реальним і ідеальним образами «Я». У першій позиції діти часто зображують себе одним кольором, вказують на свою неохайність, неакуратність. І навпаки, діти часто малюють себе такими, якими вони хотіли б бути: у вигляді принцес в нарядних сукнях, з використанням великої кількості кольорів при малюванні, з великою кількістю деталей.

Методика діагностики самооцінки. Для виявлення особливостей самооцінки і очікуваної оцінки з боку батьків можна використати методику Дембо-Рубінштейн «Шкали самооцінки». Досліджувати самооцінку можна використовуючи методику "Драбинка". Дитині показують намальовану на папері драбинку з сімома сходинками, де середня сходинка має вигляд майданчика. Далі дається наступна інструкція: "Якщо усіх дітей розсадити на цьому майданчику, то на трьох верхніх сходинках виявляться хороші діти(хороші, дуже хороші, найкращі). А на трьох нижніх сходинках виявляться погані діти (відповідно). На середній сходинці діти не погані, не хороші. Покажи, на яку сходинку ти поставиш себе. Поясни чому". Для полегшення дитині дають малюнок і картки. Після того, як дитина зробить позначку, її запитують: "Ти такий насправді або хотів би таким бути? Відзнач який ти насправді, а яким хочеш бути. Покажи, на яку сходинку тебе поставила б мама".

Необхідно спостерігати, як дитина виконує завдання, і ставити уточнювальні питання. У нашому експерименті використовувалися чотири оцінні шкали: розум, сила, здоров'я, краса. Діти оцінювали себе за десятибальною системою.

Тест – опитувальник батьківського ставлення Варги – Століна. Цей тест є психодіагностичним інструментом, орієнтованим на виявлення батьківського ставлення у осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру і особистості дитини, її вчинків.

Опитувальник складається із п'яти шкал:

1. "Прийняття - відкидання". Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Зміст одного полюса шкали: батькам подобається дитина такою, яким вона є. Вони поважають індивідуальність дитини,

симпатизують їй. Батьки прагнуть проводити багато часу разом з дитиною, схвалюють її інтереси та плани. На іншому полюсі шкали; батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдалою. Їм здається, що дитина не доб'ється успіху в житті через низькі здібності, незначний розум, погані схильності. Такі батьки відчують до дітей злість, досаду, роздратування, образу. Не довіряють дитині та не поважають її.

2. "Кооперація" - соціально бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно ця шкала розкривається так: батьки зацікавлені в справах і планах дитини, намагаються у всьому допомогти дитині, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні і творчі здібності дитини, переживають почуття гордості за неї. Заохочують ініціативу і самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних. Довіряють дитині, намагаються встати на її точку зору в спірних питаннях.
3. "Симбіоз" - шкала відбиває міжособистісну дистанцію в спілкуванні з дитиною. При високих балах за цією шкалою можна вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних стосунків з дитиною. Змістовно ця тенденція описується так - батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити усі потреби дитини, захистити від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, дитина їм здається маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає ставати більш автономною, оскільки із своєї волі батьки не прагнуть надати дитині можливості для самостійності.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає форму та напрям контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою, у батьківському ставленні виразно простежується авторитаризм. Батьки вимагають від дитини беззастережної слухняності і дисципліни. Намагаються нав'язати дитині у всьому свою волю, не в змозі встати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Пильно стежать за соціальними

досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

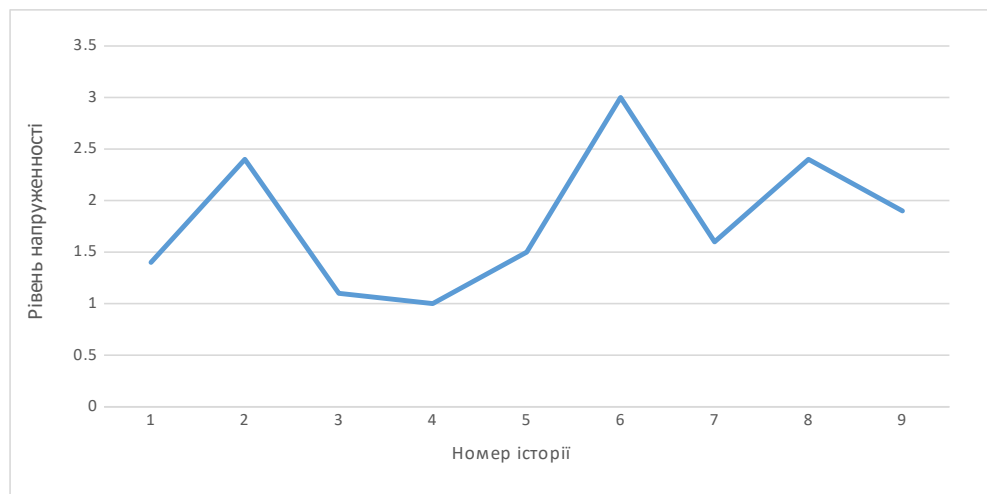
5. «Маленький невдаха»—відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьком. При високих значеннях за цією шкалою у батьківському ставленні є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особисту і соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дитячими, несерйозними. Дитина представляється не пристосованою, не успішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, жаліються на її неуспішність та неумілість. Прагнуть захистити дитину від труднощів життя і суворо контролювати її дії.

Спостереження за ігровою діяльністю велось впродовж двох місяців. У ігровій діяльності кожної дитини експериментальної групи реєструвалися: сюжет, зміст, роль, характер ігрових дій, взаємовідношення між учасниками гри.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

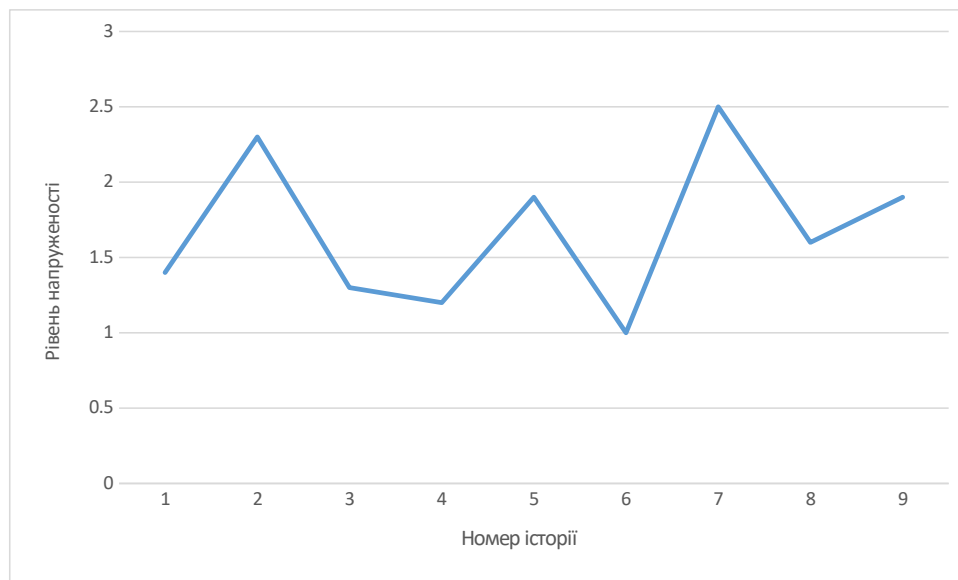
Завдяки отриманому дослідженню, ми отримали середньостатистичні показники емоційної напруженості досліджуваних зон внутрішнього життя хлопчиків і дівчаток від семи до десяти років із стандартним відхиленням по вибірці.

Для наочності проведеного аналізу, ці результати представлені у вигляді графіків із зображенням профілів емоційної напруженості по усіх субтестових завданнях в межах одного віку окремо для хлопчиків і дівчаток. Також наведені графіки - профілі, що ілюструють динаміку розвитку одного почуття упродовж усього досліджуваного вікового періоду, для порівняння графіки хлопчиків і дівчаток поєднані в межах однієї координатної сітки.

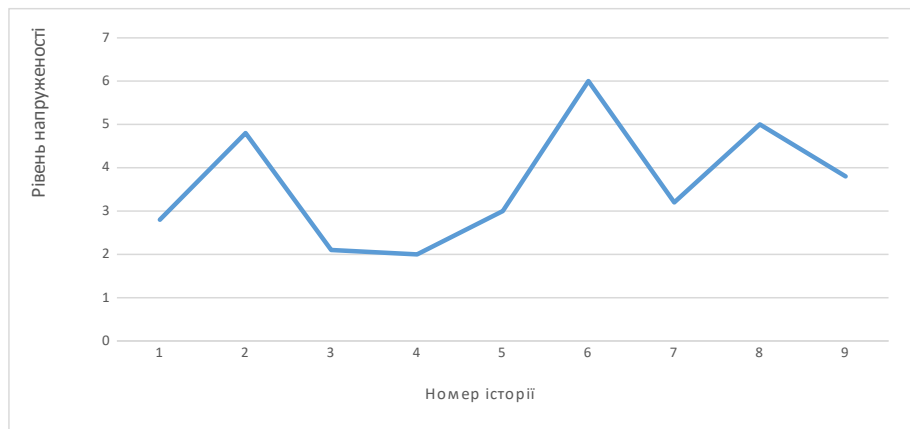
Гістограма 2.1 Середньостатистичний профіль емоційної напруженості хлопчика 7 років

У аналізованому профілі виділяються 3 піки емоційної напруженості: почуття нестачі уваги з боку батьків через прояви ними почуттів один до одного; усвідомлення розвитку власної сексуальності і страх кастрації; сфера взаємодії з матір'ю і ревнощів, суперництва з батьком.

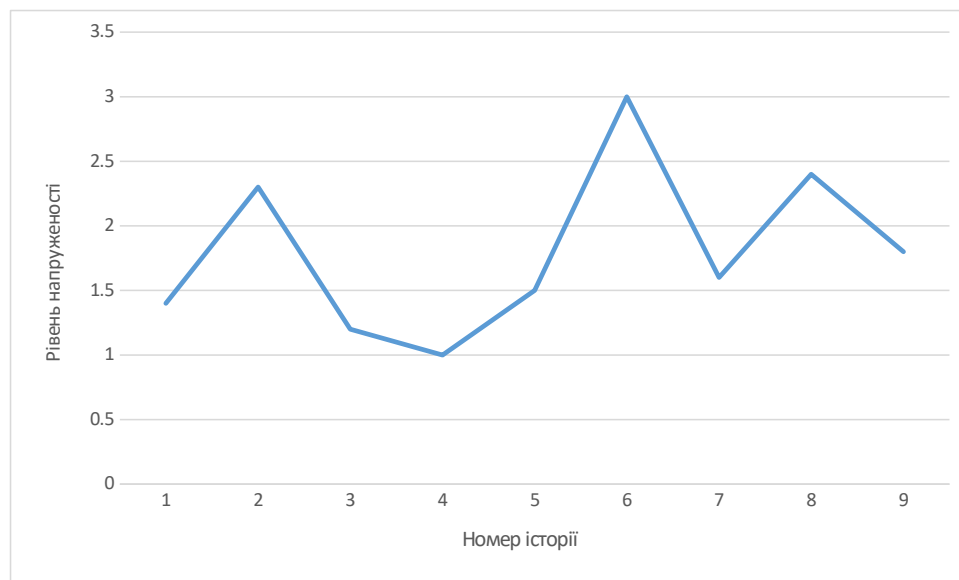
Гістограма 2.2 Середньостатистичний профіль емоційної напруженості дівчинки 7 років

У аналізованому профілі виділяються два піки підвищення емоційної напруги: почуття нестачі уваги з боку батьків та сфера почуттів прихильності до батька і ревнощів, суперництва з матір'ю.

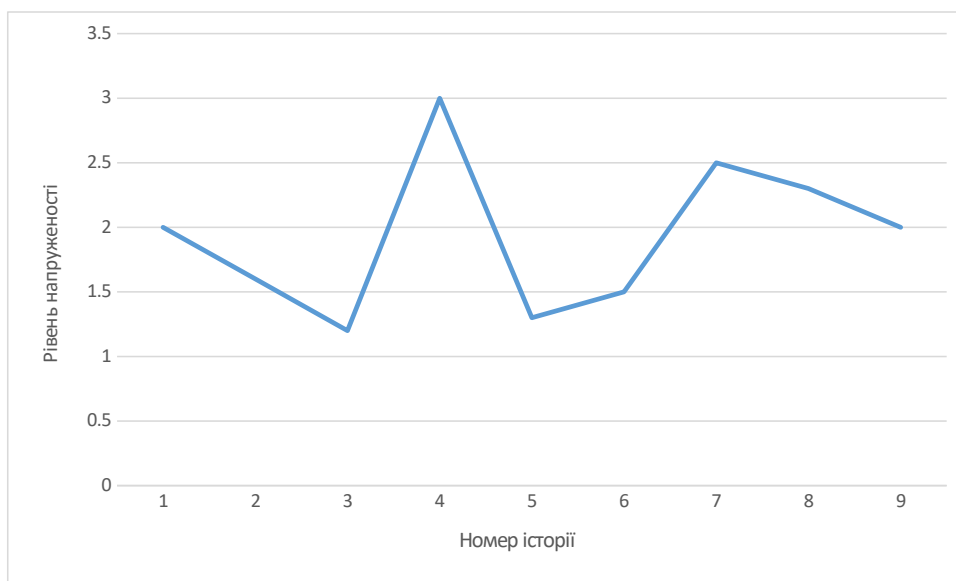
Гістограма 2.3 Середньостатистичний профіль емоційної напруженості хлопчика 8 років

У цьому профілі спостерігається зростання емоційної напруги в тих же сферах внутрішнього життя, що і в попередньому.

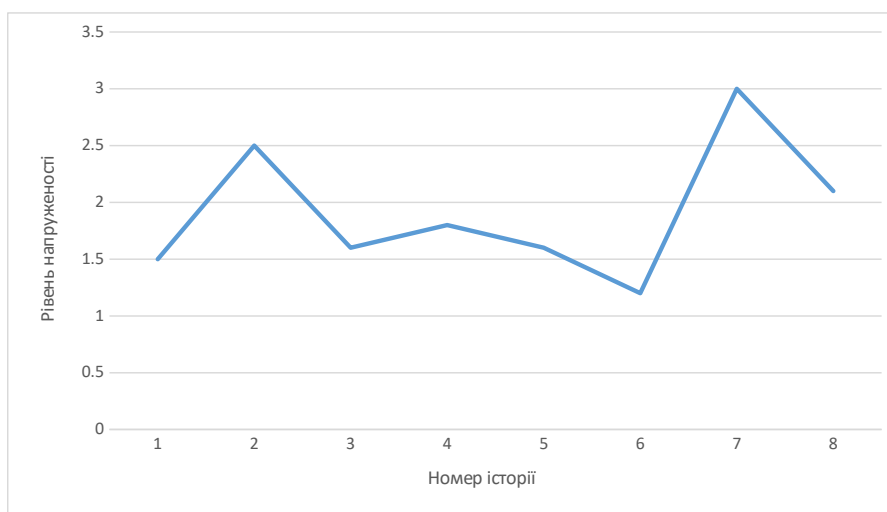
Гістограма 2.4. Середньостатистичний профіль емоційної напруженості дівчинки 8 років.

Для дівчинки 8 років властиві мінімальна міра емоційної напруженості в усіх досліджуваних сферах внутрішнього життя, за винятком області взаємовідносин з батьком; так само відзначається незначне зростання тривожності з приводу невисловлених бажань і очікувань.

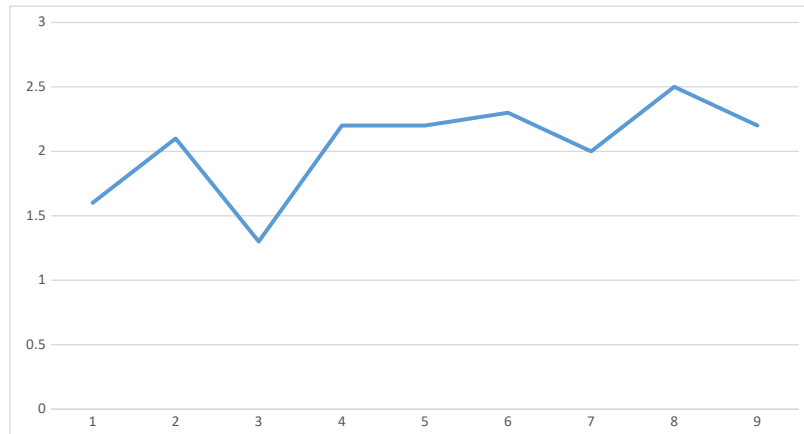
Гістограма 2.5. Середньостатистичний профіль емоційної напруженості хлопчика 9 років

Для хлопчика цього віку, як видно з графіку, характерне зниження напруженості в області усвідомлення розвитку власної сексуальності і страху кастрації практично до рівня норми. Але, в той самий час, зростає напруженість, як і у дівчаток цього віку, тривожності з приводу невисловлених бажань і очікувань. Хлопчикам також бракує уваги з боку батьків.

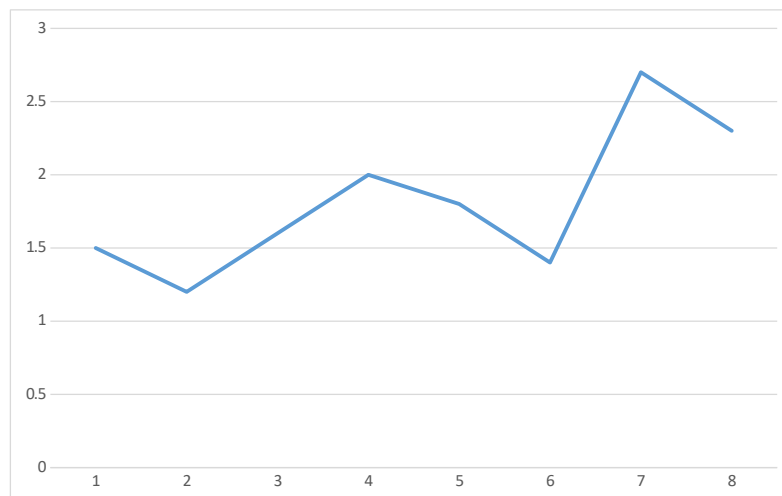
Гістограма 2.6. Середньостатистичний профіль емоційної напруженості дівчинки 9 років

У цьому профілі 3 піки емоційної напруженості: дефіцит уваги з боку батьків, взаємодія з батьком, суперництво з матір'ю; тривожність з приводу невисловлених бажань і очікувань з боку батьків.

Гістограма 2.7. Середньостатистичний профіль емоційної напруженості хлопчика 10 років

Аналізований графік демонструє зростання емоційної напруженості в усіх досліджуваних сферах внутрішнього життя дитини, за винятком почуття залежності від батьків, почуття власності, ревнощів до молодшого брата або сестри, яких ще годують грудьми. Як і раніше, в дефіциті увага з боку батьків, хоча й меншою мірою; зростають агресивність, страхи; є напруга в області усвідомлення сексуального розвитку та взаємодії з матір'ю, суперництва з батьком, хоча й меншою мірою, що, власне, підтверджує динаміку психологічних змін в процесі розвитку дитини з точки зору психоаналізу. Зростає тривожність з приводу невисловлених бажань і очікувань.

Гістограма 2.8. Середньостатистичний профіль емоційної напруженості дівчинки 10 років

У дівчаток в цьому віці, вперше почуття агресивності стає більшим; зберігається підвищена емоційна напруженість в області взаємодії з батьком і суперництва з матір'ю; зростає почуття тривожності через невисловлені бажання очікування.

Отже, як бачимо, емоційна напруженість в цій сфері життя дитини зазвичай знаходиться в межах норми, упродовж всього досліджуваного періоду. Різне зниження міри залежності від батьків спостерігається у дівчаток в молодшому шкільному віці, до 10 років.

Емоційна залежність дитини, як правило, є зворотним боком посиленого батьківського контролю(Столін, 1983). Цілком природно, що напруга почуття залежності, знаходячись в межах норми(2 бали), міняється відповідно до вікових змін і змін у взаємовідносинах з батьками.Вступаючи до школи, діти піддаються більш ретельному контролю із боку батьків, зростає і напруга в сфері почуття залежності, збільшуючись у віці 8 і 9 років. Швидше за все, цей факт можна пояснити специфікою обстежуваної вибірки дітей, в якій першокласники відвідували групу продовженого дня, а другокласники і третьокласники - ні. Контроль з боку батьків першокласників, що переклали частину відповідальності за виховання дітей на вчительку продовженого дня, природно менш інтенсивний,

ніж у батьків дітей, які ходять до другого та третього класів, адже ці батьки самостійно контролюють життя дитини після школи. Таким чином, міра залежності від батьків у дітей, які відвідують загальноосвітній шкільний заклад та певною мірою позбавлені інтенсивного батьківського контролю, в основному низька, не досягає оптимального рівня напруженості в 2 бали.

Якщо порівняти профілі напруженості у дівчаток і хлопчиків, то можна констатувати, що у молодшому шкільному віці хлопчики менш залежні, ніж дівчатка, хоча в 10 років картина змінюється. Пік такої напруги для хлопчиків припадає на 7 років, для дівчаток – на 9 років, різке зниження напруги відзначається в 8 років і 10 років. Отже, хлопчики молодшого шкільного віку відчують незначний дефіцит уваги з боку уваги батьків через те, що вони проявляють почуття один до одного, ревності до батьків, в той час, як дівчатка цього віку схильні до коливань в напрузі цього почуття від мінімальної міри до підвищеної.

Щодо вимірювання напруженості почуття агресії та вини, міра напруженості досліджуваного почуття, починаючи з 6 та до 8 років, як у дівчаток, так і у хлопчиків знаходиться в області мінімальної напруженості, хоча у хлопчиків вона дещо вища. З 8 років відзначається різке зростання міринапруженості, процес наростання йде паралельно, як у хлопчиків, так і у дівчаток, досягаючи свого піку в 10 років у хлопчиків і у дівчаток.

Щодо зміни напруженості у хлопчиків в сфері усвідомлення розвитку сексуальності, то слід зазначити, що ця сфера доходить до рівня норми у віці 8 років. Здавалося б, цей факт підтверджує, положення теорії З. Фрейда про те, що до кінця фалічної стадії, до 5 років, завершується звільнення від потягу до батька протилежної статі під впливом страху кастрації, хлопчика, що змушує, повністю відмовитися від сексуального потягу до матері і ідентифікувати себе з батьком. Однак, підвищений рівень емоційного напруження у хлопчиків у віці 7-8 років не можна пояснювати виключно з точки зору класичного психоаналізу, тобто

наявністю комплексу кастрації, і, відповідно, завершенню процесу оформлення динамічної структури особистості. Цікавість хлопчиків до власних геніталій є лише приватним моментом розвитку в цей період. Негативне ставлення батьків до прояву подібного роду інтересу є головною причиною підвищення напруги.

Якщо проаналізувати досліджувану вибірку з точки зору соціального статусу, можна сказати, що батьки дітей звичайної початкової школи, мають дуже скромний достаток, що може підтвердити припущення про те, що невдоволення матері батьком має вплив на підвищення емоційної напруженості.

Зниження напруженості в цій сфері, починаючи з 8 років, та вихід на стабільне плато в період з 9 до 10 років, можна пояснити тим, що хлопчики стають незалежнішими, у них з'являється багато інших інтересів, окрім інтересу до своїх геніталій. Вони міцно засвоюють норми і правила поведінки в суспільстві, дотримання яким знижує вірогідність бути покараним через вчинки, які їм суперечать.

Аналіз профілів досліджуваних дітей наочно демонструє, що процес видалення від грудей не залишає глибоких психологічних травм в душі дитини в нормі. Емоційна напруженість в цій області упродовж молодшого шкільного віку знаходиться в межах мінімальної, як у хлопчиків, так і у дівчаток. Хоча в процесі дослідження результати за цим субтестом у невеликої кількості дітей знаходилися в зоні підвищеної і високої напруженості.

У класичному психоаналізі ця подія розглядається як одна з найглибших дитячих травм, наслідки якої дають про себе знати упродовж усього подальшого життя. Учениця З. Фрейда М. Кляйн схильна розглядати процес годування і віднімання від грудей як першооснову взаємовідносин дитини зі світом, що грає значну роль в процесі формування таких почуттів, як заздрість і вдячність(М. Кляйн). Результати тесту дають зрозуміти, що процес віднімання дитини від грудей не є драматичною подією, якщо немовля беруть на руки, вколюють, посміхаються йому, розмовляють з ним.

Щодо зміни міри прихильності до речей, які дитина вважає своєю власністю, хочеться відзначити, що в процесі експериментального дослідження позначилися додаткові сфери внутрішнього життя дитини. Так, завершуючи історію про те, подарує або ні хлопчик(дівчинка) будиночок матері, дитина схильна проявляти не лише почуття прихильності до речей, які вважає своєю власністю, але і демонструвати якість взаємовідносин з матір'ю, міру усвідомлення особових меж, те, наскільки хворобливо вона ставиться до можливості порушення особистого простору оточуючими людьми.

Щодо зміни міри напруження почуттів прихильності до батьків протилежної статі та суперництва із батьками однієї статі, аналіз профілів показує, що ця область емоційної сфери знаходиться в межах підвищеної і високої напруженості упродовж усього досліджуваного періоду. Цікавим є те, що у хлопчиків молодшого шкільного віку міра прихильності до матері і суперництво з батьком дещо вищі, ніж у дівчаток. Пік напруженості припадає на 7 років, потім йде плавне зниження з незначними сплесками до десяти років. У дівчаток - навпаки, напруженість поступово зростає, досягаючи свого піку до 9 років, трохи знижуючись в сім років.

Динаміку змін міри напруги досліджуваного почуття можна пояснити з позицій класичного психоаналізу. Але якісний аналіз відповідей дітей, спостереження за їх поведінкою в процесі дослідження, говорять на користь ідеї Л. С. Виготського, висловленої ще в 20-ті роки минулого століття, ідею про випереджаючу активність дорослого в процесі формування емоційних реакцій у дитини(Виготський, 1984). Цілий ряд досліджень, у тому числі і зарубіжних психологів, проведених у кінці минулого століття, підтверджує актуальність і правоту його теоретичних положень. За даними Файмана і Льюїса, в невизначеній ситуації дитина перш ніж проявити свою реакцію на незнайому людину, "підглядає" за реакцією матері (Г. Бреслав, 2000). Таким чином, підвищена

напруженість можливо пояснити не стільки наявністю почуттів ревності і суперництва у дитини, скільки почуттями батьків однієї статі.

Аналіз профілів також показує, що у молодшому шкільному віці напруженість щодо тривожності зростає та перевищує показники норми. Результати дослідження за методикою «Розкажи історію», доводять, що діти, в першу чергу, хлопчики, у віці семи років та старше відчувають себе обділеними увагою батьків, гостро переживають дисгармонійність як в системі дитячо-батьківських стосунків, так і в стосунках подружжя.

Нами було проведено порівняльний аналіз результатів дослідження особливостей дітей експериментальної та контрольної груп та внутрішньо сімейних стосунків.

Завдання другого етапу дослідження :

1. Виділення за результатами першого етапу груп емоційно неблагополучних дітей, таких, що входять до зони ризику та емоційно благополучних, згідно віку.
2. Додаткове обстеження за методиками проєктивного малюнку та методикою самооцінки Дембо - Рубінштейна.
3. Спостереження за ігровою діяльністю дітей в позаурочний час в школі.
4. Аналіз відповідей структурованого інтерв'ю учителів з метою з'ясування особливостей поведінки обстежуваних дітей в середовищі однолітків
5. Тестування батьків дітей обох груп за тестом опитувальником Варги-Століна.
6. Порівняльний аналіз отриманих даних.

Критерієм відбору дітей до групи ризику стала наявність напруженості в три і чотири бали, в не менш чим трьох досліджуваних сферах емоційного життя за методикою "Розкажи історію", підкріплене результатами спостереження за поведінкою, як в процесі обстеження, так і в звичайних для дитини умовах; відповідями на структуроване інтерв'ю учителів.

Чисельність вибірки другого етапу дослідження склала 60 чоловік, 30 дітей увійшли до групи "ризик" і 30 в групу емоційно благополучних.

Характеристика обстежуваної вибірки емоційно неблагополучних дітей за віком та статеву приналежністю: діти віком від 6 до 10 років, 50% - хлопчиків, 50% - дівчат, всього – 30 осіб. В другій групі, розподіл дітей за віком співпадає із розподілом першої групи.

Аналіз результатів досліджуваних дітей, що входять до групи ризику, показав, що кількість зон підвищеного і високого емоційного переживання у хлопчиків коливається в межах від трьох до семи, складає в середньому чотири зони емоційної напруженості в групі емоційно неблагополучних дітей. У дівчаток цієї групи кількість зон емоційної напруги коливається в межах від трьох до п'яти, із середньому складає 3,5 зони.

Підсумовування кількості балів, отриманих за методикою «Розкажи історію», дозволив виділити зони підвищеної і високої емоційної напруги, які зустрічаються найчастіше.

У 80% хлопчиків такими є:

1. зони усвідомлення розвитку власної сексуальності і взаємовідношення з батьком(44 бали), почуття нестачі уваги від батьків(44 бали);
2. залежність від одного з батьків або обох разом(42 бали);
3. потяг до батька протилежної статі, почуття суперництва з батьком однієї статі (25 балів);
4. почуття ревності до молодших братів / сестер (22);
5. почуття страху (20 балів)
6. почуття агресії і ауто агресії (17 балів).

Для ранжирування зон емоційної напруги в бік зменшення, ми використали сумарний підрахунок кількості оцінок в три і чотири бали за усіма завданнями субтесту.

Зонами підвищеного і високого емоційного переживання, що найчастіше зустрічаються, у 76% дівчаток є.

1. почуття нестачі уваги від батьків(35 балів)
2. почуття страху(32 бали)
3. почуття залежності від одного з батьків або обох разом(28 балів)
4. потяги до батька протилежної статі суперництво з батьком своєї статі (26)
5. невисловлених бажань і очікування(22 бали)
6. почуття власності(17 балів).

Аналіз результатів методик проєктивних малюнків показав наявність конфліктних зон у дітей, що входять до групи ризику на відміну від дітей емоційно благополучних.

Аналіз результатів дослідження за методикою самооцінки Дембо - Рубінштейн проводився за наступними критеріями: підраховувався середній бал по кожній оцінюваній якості в обох експериментальних групах, підраховувався відсоток завищеної і заниженої самооцінки для кожної шкали відповідно, так само враховувалася кількість неспівпадінь оцінок батьків з точки зору дитини і її самооцінок.

Таблиця 2.10

Результати дослідження 1 групи дітей

	Середній бал за шкалами		Занижена самооцінка		Завищена самооцінка		Неспівпадіння самооцінок	
	х	д	х	д	х	д	х	д
розум	3,8	4,3	66,4	50,2	18,4	21,7	41	35,5
здоров'я	5,7	5,1	33,1	46,5	39,1	34,7	34,7	33,2
сила	7	4,8	12,4	42,3	47,8	32,1	56,3	47,8
краса	3,4	3,7	69,1	44,2	16,3	17,1	58,1	53,4

Таблиця 2.11

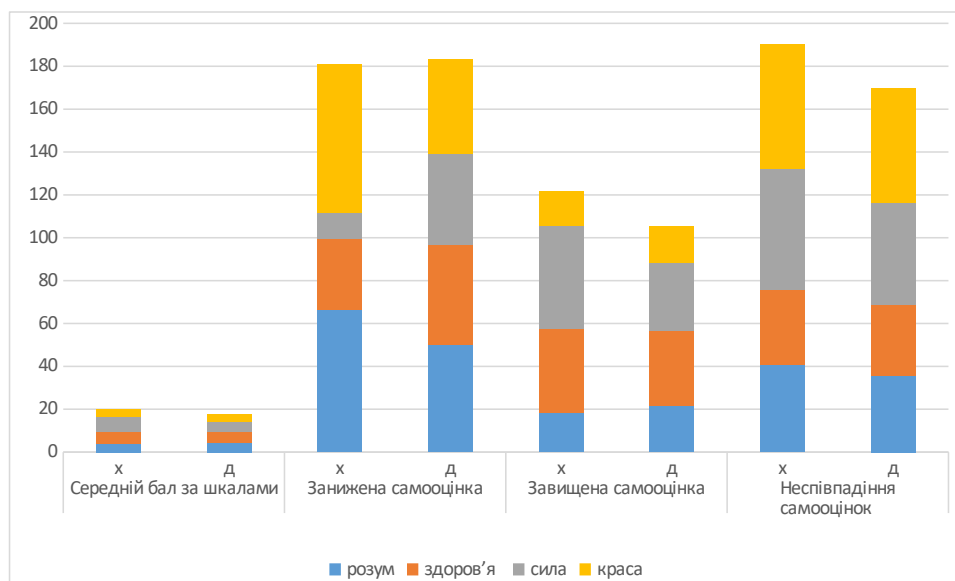
Результати дослідження 2 групи дітей

	Середній бал за шкалами		Занижена самооцінка		Завищена самооцінка		Неспівпадіння самооцінок	
	х	д	х	д	х	д	х	д
розум	5,1	5,3	16,7	14,5	19,8	17,7	21	17,3
здоров'я	4,9	4,8	17,6	18,8	16,3	17,1	24,2	24,8
сила	5,4	5,2	7	11	21,2	15,6	19,2	18,1
краса	5,3	5,6	18,1	9,8	17,8	21,1	17,3	16,1

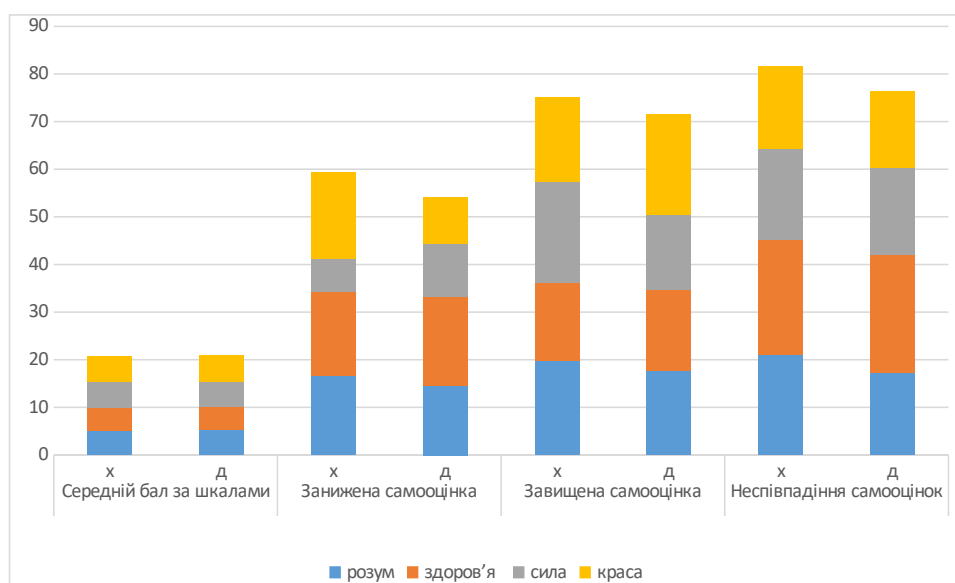
Таблиця 2.12

Значення критерія Фішера

	Адекватна самооцінка		Занижена самооцінка		Завищена самооцінка		Неспівпадіння самооцінок	
	х	д	х	д	х	д	х	д
розум	2,62*	2,49 * *	2,7\$ *	2,81* *	1,29	1,32	1,7*	1,62
здоров'я	2,39* *	2,55 ^ ^	1,39	2,33^	2,01*	2,20^	1,30	1,31
сила	2,35* *	2,62 * *	1,31	2,39^	2,19 ^	2,44* *	2,56^ х	2,50**
краса	2,70**	2,28 *	2,35 **	2,44^	1,51	1,33	2,63	2,59**

Гістограма 2.9. Результати дослідження першої групи дітей за методикою Дембо-Рубінштейн

Гістограма 2.10. Результати дослідження другої групи дітей за методикою Дембо-Рубінштейн

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей обох груп по за методом Дембо - Рубінштейн і методиками проєктивного малюнку показує:

1. Діти, що мають зони підвищеної і високої емоційної напруженості, більшою мірою, ніж діти емоційно благополучні, схильні неадекватно себе оцінювати. Хлопчики першої групи занижують самооцінку за

параметром «розум», «краса», дівчатка - за усіма параметрами; діти першої групи більшою мірою схильні завищувати самооцінку за параметрами «здоров'я» і «сила». Статистично значимі відмінності в області неспівпадіння самооцінки з оцінками батьків з точки зору хлопчиків першої групи спостерігаються за шкалами «розум», «сила», «краса», у дівчаток – «сила» та «краса».

2. У більшості дітей першої групи проявляються порушені складні взаємовідносини з батьками, є ревності до молодших братів і сестер. Діти висловлюють бажання зайняти значимішу позицію в системі внутрішньо сімейних стосунків. Є неспівпадіння ідеального і реального образу "Я", коли позитивна презентація себе можлива тільки в майбутньому. У сьогоденні, минулому дитина змальовує себе неохайно, використовуючи мінімум кольорів, елементів декорування зовнішності, в малюнках часто відсутні такі частини тіла, як вуха і кисті рук, що свідчить про наявність відчуття провини і небажання прислухатися до думки оточуючих.
3. Основними джерелами підвищеної тривожності і страхів у емоційно неблагополучних дітей є загроза покарання, відкидання, втрати любові.

Статистична значущість відмінностей відповідей педагогів з приводу особливостей поведінки і спілкування дітей експериментальних груп так само оцінювалася за кутовим критерієм Фішера. Статистична значущість відмінностей у відповідях по дітях першої і другої групи визначалася порівнянням значень емпіричного критерію Фішера критичним, відповідним рівням значимості $p \wedge 0,05$ та $p \wedge 0,01$, 1,64;

Таблиця 2.13

Рівень конфліктності в 1-шій та 2-гій групах

№	1. Чи вступає дитина до конфлікту із іншими?		
	Часто %	Деколи %	Рідко %

1 група	40	43,3	16,7
2 група	13,3	23,3	63,4
	1,74	1,61	2,81

Ми бачимо, що статистично значимі відмінності є за варіантами відповідей «часто», тобто діти першої групи частіше, ніж діти другої групи конфліктують з іншими дітьми, так само по варіанту відповіді «рідко», що означає, що діти другої групи рідше конфліктують, ніж діти першої групи.

Таблиця 2.14

Рівень готовності до співпраці з однолітками в 1-шій та 2-гій групі

№	1. Чи ділиться дитина іграшками з іншими дітьми?		
	Часто %	Деколи %	Рідко %
1 група	30	43,1	26,9
2 група	36,7	48,4	14,9
	1,34	1,33	1,65

Статистично значимі відмінності, отримані за варіантом відповіді «ні», а це означає, що діти першої групи більшою мірою не схильні ділитися іграшками, чим діти другої групи.

Таблиця 2.15

Переваги щодо самотності та спілкування в першій та другій групі

№	1. Чи віддає перевагу самотності перед спілкуванням?		
	Часто %	Деколи %	Рідко %
1 група	68,7	31,3	68,7
2 група	34,1	65,9	34,1

	2,35	2,35	2,35
--	------	------	------

Відмінності по двох варіантах відповідей в цьому питанні статистично значимі.

Результати структурованого інтерв'ю показують, що у дітей першої групи є проблеми в спілкуванні з однолітками: здебільшого вони віддають перевагу самотності над колективними іграми; конфліктні, схильні до плаксивості без видимої на те причини.

Порівняння самооцінок та рисунків «Я в сьогоденні, минулому, майбутньому» продемонструвало розбіжність між реальними і ідеальними образами «Я» в групі емоційно неблагополучних дітей.

Рисунки «Я» в трьох часових позиціях у дітей першої групи різні за кількістю використання кольорів, різноманітності поз і наявності елементів декорування. Діти зображують себе в сьогоденні і у минулому, використовуючи мінімум кольорів, не піклуючись про те, щоб представити себе акуратними і красивими, спостерігається відсутність деяких частин тіла(руки, вуха). В майбутньому діти першої групи зображують себе принцесами або просто в нарядних сукнях, хлопчики поряд з красивими машинами. Як правило, промальовувалися усі частини тіла.

Малюнки сім'ї у дітей емоційно неблагополучних відрізняються тим, що в них часто відсутня сама дитина або який-небудь член сім'ї, з яким у дитини складні взаємовідносини. Часто домальовувалися додатково тварини, які виступали в якості членів родини, при цьому реальні члени сім'ї були відсутні.

Таким чином, результати обстеження дітей за проєктивними методиками підтвердили первинне розділення дітей на дві групи емоційно неблагополучних і емоційно благополучних за результатами тестування за методикою «Розкажи історію».

Аналіз результатів спостереження за ігровою діяльністю дозволяє стверджувати, що емоційно неблагополучні діти, віддають перевагу поодинокій

грі над грою колективною, змістом якої є їх власні емоційні переживання з приводу взаємовідносин зі значимими дорослими. В процесі спостереження за грою дітей першої групи виділилося декілька підгруп. Діти, що мають більше трьох зон високої напруги найбільше схильні до ігор наодинці, сюжетна лінія їх гри, як правило, конфліктні ситуації з батьками, однолітками. Зміст гри - емоційні переживання героїв. Ігрові дії носять стереотипний характер. Діти, що мають зони підвищеної напруги періодично включалися в колективну гру, але проявляли себе пасивно, у разі дітей із заниженою самооцінкою їм діставалися ролі другого плану. Ігровим діям властива фрагментарність, нестійкість. У тих випадках, коли у дітей першої групи була завищена самооцінка, хоч би за двома показниками, вони прагнули дістати ролі першого плану, але, як правило негативно емоційно забарвлені. В процесі гри вони намагалися спотворити її сюжетну лінію на користь свого персонажа. У дітей першої групи спостерігається зміна функції гри, вона набуває психотерапевтичного забарвлення.

Якщо порівняти гру дітей першої групи з грою дітей другої групи, то ми можемо спостерігати істотні відмінності. У нормі в сюжетно-ролевій грі дітьми відтворюється досить широкий спектр соціальних стосунків світу дорослих, у дітей емоційно неблагополучних гра, передусім, відбиває інтенсивно забарвлені емоційні переживання, як правило, пов'язані з характером внутрішньо сімейних стосунків і тим місцем, яке займає дитина в системі дитячо-батьківських стосунків.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у дітей, що мають зони підвищеної і високої емоційної напруги, порушується характер взаємодії з оточуючим світом, передусім це проявляється в сім'ї, в колективі однолітків. Це у свою чергу створює певні труднощі в інтеграції дитини до соціального середовища, як в період, що вивчається, так і в дорослому житті. З часом інтенсивність, напруженість емоційних переживань може втратити минулу гостроту, проте приховано визначати поведінку дорослої людини в соціумі.

Висновок до Розділу 2

На підставі проведених досліджень ми можемо зробити висновок, що існує залежність між характером внутрішньо сімейних стосунків і мірою інтенсивності емоційних переживань дітей. Незадовільний з психологічної точки зору характер внутрішньо сімейних стосунків призводить до утворення зон підвищеної емоційної напруженості, що мають тенденцію до збереження, але при цьому змінюються, трансформуються, міняють місце локалізації в структурах свідомості і підсвідомості. Так, агресія батьків по відношенню до дитини може викликати у неї почуття страху, надалі здатне перерости як в зовнішню агресію по відношенню до самих батьків, до інших людей, або ж трансформуватися в ауто агресію, самобичування, відчуття провини.

Зони підвищеної і високої емоційної напруженості, у свою чергу, змінюють хід процесу гармонійного розвитку дитини досліджуваного віку. Передусім, це позначається на характері провідної діяльності - сюжетно-ролевій грі. Якщо в нормі основною функцією сюжетно-ролевої гри є освоєння соціальних стосунків світу дорослих, то у випадках наявності у внутрішньому житті дитини зон підвищеної емоційної напруги, зміст гри здебільшого складають переживання самої дитини, яка наодинці раз, за разом, програє травмуючі ситуації спілкування з близькими дорослими або з однолітками.

Як показав аналіз результатів опитування, у дітей з наявністю зон підвищеної емоційної напруженості є труднощі в спілкуванні з однолітками. Вони віддають перевагу самотності, часто вступають в конфлікти, на уроках не зібрані і не уважні.

ВИСНОВКИ

Вітчизняні та зарубіжні психологи дають наукове обґрунтування природі емоцій та почуттів, хоча в даний час серед них немає єдності на природу, сутність емоцій та почуттів. Це пояснюється тим, що досі немає єдиної точки зору із питань: що саме відносити до емоцій, де їх шукати, чим вони детерміновані. Крім того, емоції завжди розглядались в рамках інших процесів. Не дивлячись на складнощі процесу вивчення емоцій, психологи ХХ сторіччя здійснили великий вклад в теоретичне та експериментальне вивчення емоцій та почуттів. Передусім, це пов'язано із теорією Л.С. Виготського про соціальний характер онтогенезу емоцій у дитячому віці.

Розвиток емоцій здійснюється в контексті соціальної ситуації розвитку, в якій дитина лише на першому етапі життя є пасивним об'єктом зовнішнього впливу, набуваючи, в процесі соціалізації, активної позиції, що доведено експериментами Е. Холодинського, В. Файмана, О. Запорожця, М. Лісіної та інших.

На підставі проведених досліджень, ми можемо зробити висновок, що існує залежність між характером внутрішньо сімейних стосунків та ступенем інтенсивності емоційних переживань дітей. Незадовільний з психологічної точки зору характер внутрішньо сімейних стосунків призводить до утворення зон підвищеного емоційного напруження, які мають тенденцію до збереження, але при цьому видозмінюються, трансформуються, міняють місце локалізації в структурах свідомості та підсвідомості. Так, агресія батьків по відношенню до дитини може викликати в неї почуття страху, в подальшому – перетворитися як на зовнішню агресію по відношенню до батьків інших людей, так і на ауто агресію, почуття вини.

Зони підвищеної та високої емоційної напруженості, в свою чергу, змінюють хід процесу гармонічного розвитку дитини досліджуваного віку. Передусім, це впливає на характер провідної діяльності – сюжетно-рольовий

грі. Якщо в нормі основною функцією сюжетно-рольової гри є засвоєння соціальних відносин світу дорослих, то у випадках наявності у внутрішньому житті дитини зон підвищеної емоційної напруженості, зміст гри в основному складають переживання самої дитини, яка в самотності, раз за разом, програє травмуючі ситуації спілкуванні із близькими дорослими або однолітками. Як показали результати опитувань, у дітей з наявністю зон підвищеної емоційної напруженості існують труднощі в спілкуванні із однолітками, і не тільки. Вони віддають перевагу самотності, часто вступають до конфліктів, на уроках не зібрані та неуважні.

Проведене нами емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Виховання дітей за типом «Авторитарна гіперсоціалізація», «Маленький невдаха», «Відкинутість» впливає на виникнення зон підвищеної та високої емоційної напруженості у дітей молодшого шкільного віку.

2. Ставлення батьків до дітей по типу відкинутості та жорсткого контролю, сприяє розвитку зон підвищеної та високої емоційної напруженості в сфері почуття залежності від батьків. Особливо це проявляється в неповних родин, де це почуття погіршується надмірною прив'язаністю до того з батьків, який виховує дитину, і це призводить до виникнення почуття нестачі батьківської уваги. Негативне ставлення матері до батька хлопчика, як і його відсутність в родині або мінімальна участь в процесі виховання, викликає підвищення емоційного напруження в сфері внутрішнього життя, яка традиційно належить до усвідомлення хлопчиком розвитку власної сексуальності. Дисгармонійність у відносинах подружжя викликають дисгармонійність у тріаді мати – батько – дитини. Первістки відчують ревності та інші асоціальні відчуття до молодших дітей.

3. Зони підвищеної та високої емоційної напруженості мають вплив на формування самооцінки, та стають однією із причин неадекватно заниженої або завищеної самооцінки, неспівпадіння самооцінки та батьківської оцінки з точки зору дитини. В цій сфері існують й гендерні відмінності: дівчата першої групи схильні занижувати самооцінку за усіма пропонованими параметрами, хлопчики занижують самооцінку за шкалами «розум», «краса». У дітей першої групи спостерігаються відмінності розходження реального та ідеального образів «Я», позитивна презентація себе можлива тільки в майбутньому, що ускладнює інтеграцію дитини в соціальному середовищі.

4. Зони підвищеної та високої напруженості порушують гармонію як емоційного, так і всього психічного розвитку дитини. В досліджуваному віковому періоді, це, передусім, має вплив на ігрову діяльність яка за умови емоційного благополуччя дитини, є способом засвоєння системи соціальних відносин дорослого світу, тоді як в емоційно неблагополучних дітей зміст гри в першу чергу визначається емоційними переживаннями. Гра набуває психотерапевтичного забарвлення, ігрові дії – стереотипні та нестійкі.

5. Емпіричне дослідження також показало, що зони підвищеної емоційної напруженості мають тенденцію із часом трансформуватися, та змінювати місто локалізації в структурах свідомості та підсвідомості.

6. Існують гендерні та вікові відмінності в динаміці розвитку емоційної напруженості досліджуваних зон внутрішнього життя дитини. У хлопчиків досліджуваного віку, в середньому, ступінь напруженості почуття залежності від батьків вищий, ніж у дівчаток такого самого віку. Хлопчики мають вищі показники напруженості в сфері почуття нестачі уваги батьків, більше прив'язані до речей, які вважають своєю власністю, в них вищий ступінь агресивності. У дівчат вище ступінь напруженості в сфері почуття

страху. В молодшому шкільному віці, у дівчат ступінь напруженості в сфері почуття страху вищий, ніж у хлопчиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архипова С.П. Основи андрагогіки. Черкаси, 2004. 118 с.
2. Вовчик-Блакитна О.О. Сім'я як середовище розвитку дитини *Актуальні проблеми психології*. Т.7 № 36 С.103-112
3. Заміщак М. Молодший шкільний вік як важливий етап становлення моральної самооцінки *Психологія особистості*, 2011. № 1(2). – С. 254-260
4. Захаров А. И. Детские неврозы / А. И. Захаров. СПб. : Респекс, 1995. 192 с.
5. Зверева І.Д. Основи батьківської компетентності – Київ. : Науковий світ, 2006. – 156 с.
6. Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2014. №1 – С.21-31
7. Ковалев С.В. Психология современной семьи. Москва, 1988. – 208 с.
8. Ковальчук О.В. Психолого-педагогічні особливості розвитку молодшого школяра як об'єкта формування гуманістичних цінностей *Вісник НПУ імені М.П.Драгоманова*, 2014. № 11. – С.97-103
9. Ковальчук Л. Вплив структурної неповноти сім'ї на розвиток і поведінку особи *Родинні взаємини і проблеми виховання дітей*, 1995. – с.11-14
10. Лакуста Т.Д. Причини появи неповних сімей в сучасному суспільстві. *Науковий вісник ужгородського національного університету*, 2011. № 22 – С.88-90.
11. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник / О.М.Максимович, В.Г.Постовий. К.: Держсоцслужба, 2005. - 189 с
12. Маннапова К. Р. Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності підлітків *Вісник харківського національного університету. Серія «психологія»*, 2011. №959 – С.105-108

13. Олексюк Н. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку *Людинознавчі студії. Педагогіка*, 2014. №29. – С. 125-134.
14. Помиткіна Л. В. Психологія сім'ї. Харків, 2010. – 270 с.
15. Практикум по возрастной и педагогической психологии./Под ред. Дубровиной. М.: Академический проект, 2002.- 123 с.
16. Практикум по возрастной психологии: учеб.пособие / Под ред. Головей, Рыбалко.- СПб.: Речь, 2002.- 694 с.
17. Прохоров О.О. Образ психического состояния: феноменологические особенности и личностные корреляты // Психологические исследования: электрон. научн. журнал. — 2011. — № 3(17). — URL: // psystudy.ru.
18. Психология девиантного поведения : учеб.-метод. комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. — Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. — 164 с.
19. Пятунин, В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних : современные тенденции / В. А. Пятунин. – Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010.
20. Райс, Ф. Психология подросткового и юношеского возраста Текст. / Ф. Райс. СПб.: Изд-во Питер, 2000. - 656 с. - С. 60.
21. Ратинов, А. Р. Психология личности преступника: Ценностно-нормативный подход // Личность преступника как объект психологического исследования / Под ред. А. Р. Ратинова. – М., 1979
22. Руденко І. М. Роль батьків у психосоціальному розвитку дитини до розлучення *Вісник НТУУ «КПІ»*, 2007. № 1(19). – С. 88–91
23. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис... к. псих. н. – 22 с.
24. Сарабарова В. Н. Психолого-педагогическое сопровождение учащихся с осложненным поведением // Психолого-педагогическое сопровождение

образовательного процесса: теория и практика : материалы регион. науч.-практ. конф., 20-21 окт. 2009 г. - Елабуга : Изд-во ЕГПУ, 2009. – Вып. 5. – С. 218-221.

25. Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко. – Вінниця: Планер, 2009. –542 с.

26. Суворова И.Ю. Влияние культуры на формирование неформальных молодежных объединений / И. Ю. Суворова // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – №4. – с. 15 – 19.

27. Свідерська Г. М. Психологічні особливості переживання молодшими школярами розлучення батьків *Science Review*, 2017. №7 – С. 50-54

28. Семенова Н., Репницька Д. Формування здорової особистості дитини молодшого шкільного віку у процесі взаємодії школи і сім'ї *Спеціальна педагогіка та соціальна робота*, 2016. №2 (303) – С.117-124

29. Сірик І. Особливості психічного розвитку дитини, яка виховувалась в неповній сім'ї та інтернаті *Вісник інституту розвитку дитини*. Сер.: Філософія, Педагогіка, Психологія, 2014. №32. – С. 152-158.

30. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї. Кременчук, 2015. 136 с.

31. Суятинова К. Є. Формування особистості дитини дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*, 2014. № 1.45 – С. 131-135.

32. Суятинова К. Є. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 2013. № 47 – С.194-199

33. Умаров Б. М. Неблагополучная семейная микросреда как фактор возникновения отклоняющегося поведения несовершеннолетних детей и подростков / Б. М. Умаров // Российский научный журнал «Федерация». – 2008. – № 8 (51). – С. 56 – 59.

34. Ушакова І.М. Вікова психологія: курс лекцій / І.М. Ушакова. – Х.: НУЦЗУ, 2016. – 123 с.

35. Фурманов, И.А. Психологические основы диагностики и коррекции нарушений поведения у детей подросткового и юношеского возраста / И.А. Фурманов. – Мн.: НИО, 1997. – 198 с.

36. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів / Г. Хоменко // Психолог. – 2009. – № 35. – С.17-23.

37. Холостова Е.И. Социальная работа с дезадаптированными детьми: учебное пособие / Е.И. Холостова. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2013. – 272с

38. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. Санкт-Петербург, 2002. – 480 с

39.Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н.М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. — 1999. — № 6.

40. Чепракова Е.А. Агрессивное поведение подростков и факторы семейного воспитания, в наибольшей степени влияющие на уровень агрессивного поведения подростков // II Всероссийская конференция телефонов доверия «Рубиконы детства. Переходные состояния и экстремальные ситуации». – Череповец, - 2008. - С.70.

41. Черников О.А. Теория агрессии в психологии личности. - В кн.: Личность и деятельность. Тезисы докладов у Всесоюзного съезда психологов СССР. М., 1977. С. 7.

42. Шукалова О. С. Роль сімейного виховання в особистісному розвитку дитини *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 2013. №9(2) – С.380-389

43. Шахрай В.М. Формування соціальної компетентності особистості як умови її якісної взаємодії з суспільством *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2012.– № 7 (242). – С. 53-59.

44. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи – Санкт-Петербург, 2008. – 672с.

45. Эльконин Д. Б. Детская психология. Москва, 2005. – 383 с.